

Hümanistik Psikoloji ve Tasavvuf Psikolojisi Perspektifinden 'Model İnsan' Tasarımı: Karşılaştırmalı Semantik Analizler

Designing the 'Model Human' from the Perspectives of
Humanistic Psychology and Sufi Psychology: The Comparative
Semantic Analyses

Mustafa KOÇ

Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din
Psikolojisi Bilim Dalı

Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology, Department
of Psychology of Religion, Eskişehir/Türkiye

mustafa.koc@ogu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-1299-7963

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Ağustos/August 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 11 Aralık/December 2025

DOI: [10.53683/gifad.1766391](https://doi.org/10.53683/gifad.1766391)

Atıf / Citation: Koç, Mustafa. "Hümanistik Psikoloji ve Tasavvuf Psikolojisi Perspektifinden
'Model İnsan' Tasarımı: Karşılaştırmalı Semantik Analizler / Designing the 'Model Human' from
the Perspectives of Humanistic and Sufi Psychology: The Comparative Semantic Analyses".

*Gifad: Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / The Journal of Gümüşhane University Faculty
of Theology, 15/29 (Ocak/January 2026/1): 216-250*

İntihal: Bu makale özel bir yazılım ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by special software. No plagiarism was detected.

Web: <http://dergipark.gov.tr/pub/gifad> **Mail:** ilahiyatdergi@gumushane.edu.tr

Copyright© Published by Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Gümüşhane University, Faculty
of Theology, Gümüşhane, 29000 Türkiye. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Bu makalenin amacı, hümanistik psikoloji ile tasavvuf psikolojisinin “model insan” tasarımlarını kavramsal, tipolojik ve semantik düzeylerde karşılaştırmalı olarak incelemektir. Çalışmada, Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşisi ve Rogers’ın insancıl yaklaşımı çerçevesinde şekillenen kendini gerçekleştiren insan modeli ile kâmil insan anlayışı ve nefis mertebeleri öğretisine dayalı tasavvufî benlik gelişim ve dönüşüm modeli karşılaştırılmıştır. Araştırma, nitel metodolojiyle yürütülmüş; veri toplama yöntemi olarak doküman analizi, veri çözümleme yöntemi olarak ise NVivo 12 Plus yazılımı aracılığıyla karşılaştırmalı semantik analiz tekniği kullanılmıştır. Her iki paradigma için altı klasik/kurucu metin incelenmiş, 2 üst tema ve 25 alt tema altında kavramsal kodlama yapılmıştır. Bulgular, her iki yaklaşımın insanı çok boyutlu, değer merkezli ve dönüşebilir bir varlık olarak kavramsallaştırdığını; ancak benlik tasavvuru, motivasyon kaynakları, rehberlik anlayışı ve sonal gelişim hedefleri bakımından farklı epistemik zeminlere dayandığını göstermektedir. Sonuç olarak, hümanistik psikolojinin seküler-özerk bir gelişim modeline, tasavvuf psikolojisinin ise aşkın-varoluşsal bir olgunlaşma paradigmasına dayandığı belirlenmiştir. Bu farklılık, disiplinler arası çalışmalar için hem kuramsal sentez hem de eleştirel analiz imkânları sunmaktadır. Çalışma, “model insan” kavramına ilişkin bütüncül, çok katmanlı ve kültürler arası bir anlam haritası ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Din Psikolojisi, Hümanistik Psikoloji, Tasavvuf Psikolojisi, Model İnsan, Benlik Gelişimi.*

Abstract

The purpose of this article is to comparatively examine, at the conceptual, typological, and semantic levels, the “model human” designs proposed by humanistic psychology and şüfî psychology. The study juxtaposes the self-actualizing human model formulated within the framework of Maslow’s hierarchy of needs and Rogers’ humanistic approach, with the şüfî model of self-development and transformation grounded in the concept of the insân al-kâmil (perfected human) and the doctrine of the stages of the nafs (self). Employing a qualitative methodology, the research utilized document analysis for data collection and applied comparative semantic analysis through the NVivo 12 Plus software for data interpretation. Six classical/foundational texts were analyzed for each paradigm, and conceptual coding was conducted under two overarching themes and twenty-five subthemes. The findings reveal that both paradigms conceptualize the human being as a multidimensional, value-centered, and transformable entity, yet differ markedly in their conceptions of selfhood, sources of motivation, modes of guidance, and ultimate developmental objectives. In conclusion, humanistic psychology is shown to be grounded in a secular-autonomous developmental model, whereas şüfî psychology is

anchored in a transcendent-existential paradigm of maturation. This divergence offers significant opportunities for both theoretical synthesis and critical analysis within interdisciplinary scholarship. The study thus presents a holistic, multi-layered, and cross-cultural semantic mapping of the "model human" construct.

Keywords: *Psychology of Religion, Humanistic Psychology, Şūfī Psychology, Model Human, Self Development.*

Extended Summary

The purpose of this article is to undertake a comprehensive comparative semantic analysis of the "model human" typology as conceptualized within two distinct yet intersecting paradigms: humanistic psychology and şūfī psychology. In both traditions, the "model human" represents the ideal developmental form of the individual—a synthesis of cognitive, emotional, ethical, and spiritual capacities realized to their fullest potential. However, the underlying philosophical foundations, developmental pathways, and ultimate goals of these paradigms diverge considerably. Humanistic psychology, rooted in the works of Abraham Maslow and Carl Rogers, is characterized by a secular-humanistic orientation in which self-actualization is achieved through conscious choice, autonomous self-direction, and authentic meaning-making. By contrast, şūfī psychology draws on a metaphysical ontology that views human development as an ascending process of spiritual purification, refinement of the self (nafs), and alignment with divine truth (ḥaqīqa), culminating in the state of the perfected human (insān al-kāmil).

218

This study applies a qualitative research design, employing document analysis as the primary data collection method and utilizing NVivo 12 Plus software for systematic coding and comparative semantic analysis. A corpus of twelve primary sources was selected, consisting of six classical/foundational texts from each paradigm—canonical works that articulate their respective views of human nature, developmental stages, and ethical-spiritual formation. Coding was conducted under two overarching themes and twenty-five subthemes, allowing for both convergence and divergence to emerge with conceptual precision. The analytic process integrated typological classification with semantic mapping, enabling the identification of both structural parallels and paradigm-specific distinctions.

The findings reveal ten dimensions of convergence (n = 10) between the humanistic and şūfī models:

(i)-Universal developmental capacity – both paradigms affirm that all

individuals possess the inherent potential for profound personal growth.

(ii)-Subject-centered responsibility – self-development is understood as requiring active engagement and accountability by the individual.

(iii)-Emphasis on different levels of consciousness – both acknowledge gradations of awareness that can be cultivated through intentional practice.

(iv)-Holistic understanding of human nature – the human being is viewed as an integrated unity of body, mind, and spirit.

(v)-Stage-based developmental model – growth is conceptualized as progressing through identifiable phases.

(vi)-Focus on meaning-making – purpose and significance are considered central drivers of human flourishing.

(vii)-Capacity for inner guidance – both paradigms posit that individuals can access an internal compass or source of wisdom.

(viii)-Formation of an authentic life – authenticity is linked to aligning one's actions with core values and self-knowledge.

(ix)-Nonjudgmental perceptual ability – cultivating openness and acceptance toward oneself and others is emphasized.

(x)-Systematic self-transformation – development is seen as a deliberate and structured process rather than an incidental byproduct of life.

Conversely, fifteen dimensions of divergence ($n = 15$) were identified:

(i)-Transcendental orientation – şūfī psychology is grounded in theistic metaphysics, while humanistic psychology remains non-theistic.

(ii)-Ontological foundations – differing views on the nature of existence and the ultimate reality underpin each model.

(iii)-Psycho-spiritual practices – şūfī methods involve devotional rituals and contemplative disciplines; humanistic approaches emphasize therapeutic and experiential techniques.

(iv)-Self-conceptualization – sufism frames the self as something to be transcended; humanism sees it as to be realized.

(v)-Motivational structures – ultimate aims differ: divine union in sufism vs. personal fulfillment in humanism.

(vi)-Social relationality – şūfī psychology integrates communal and mystical bonds; humanism focuses more on interpersonal empathy.

(vii)-Continuity of consciousness transformation – sufism emphasizes unbroken spiritual vigilance; humanism permits episodic growth.

(viii)-Construction of life meaning – meaning in sufism is divinely anchored; in humanism, it is individually constructed.

(ix)-Temporal perception – differing conceptualizations of time in personal transformation.

(x)-Role of the self – sufism advocates the annihilation of the ego (fanā); humanism advocates the fulfillment of the ego.

(xi)-Guidance – şūfī psychology relies on spiritual mentors (muršid); humanistic psychology prioritizes self-directed learning.

(xii)-Social responsibility – normative expectations differ regarding the scope and nature of societal duties.

(xiii)-Educational paradigms – aims in moral-spiritual instruction diverge significantly.

(xiv)-Approach to psychopathology – differing interpretations of psychological dysfunction and healing.

(xv)-Conflict resolution – methodological divergence in addressing inner discord.

These comparative results underscore a key interpretive insight: while both paradigms offer coherent, ethically robust, and spiritually sensitive models of human development, the şūfī model demonstrates a higher degree of functional efficacy in fostering deep inner transformation, enduring metaphysical commitment, and sustained spiritual wholeness. This is attributable to its integrative engagement with the metaphysical dimension, its rigorous discipline of self-purification, and its explicitly transcendent developmental goal. In contrast, the humanistic model offers a flexible, accessible, and contextually adaptive framework, well-suited to secular settings and diverse cultural environments, yet less oriented toward sustained spiritual transcendence.

The study's contribution lies in providing a multi-layered semantic map of the "model human" construct across two paradigms that have historically developed in different epistemic, cultural, and theological contexts. This mapping not only clarifies points of theoretical synthesis but also illuminates zones of paradigmatic divergence that may serve as fruitful sites for interdisciplinary dialogue, integrative psychotherapy, and culturally sensitive educational design. The findings invite further research into hybrid models that can incorporate the ethical depth and transcendental orientation of şūfī psychology with the individual agency and adaptability of humanistic psychology. In doing so, the study opens pathways for a richer, more inclusive understanding of human potential that transcends the boundaries of any single disciplinary tradition.

Giriş

İnsanın ideal psikolojik gelişim formuna ilişkin sorunsal, hem Batı merkezli seküler psikoloji paradigmalarında hem de Doğu merkezli mistik-

dinsel temelli psikoloji yaklaşımlarında temel bir araştırma alanı olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda, bireyin potansiyelini ortaya koyabilmesi, etik-duyusal derinlikle bütünleşmiş bir benlik geliştirmesi ve psiko-spiritüel bir denge [kurması](#) hem modern psikolojideki hümanistik yönelimlerin hem de İslam düşünce geleneğinden beslenen tasavvuf psikolojisinin örtüşen tematik alanları olarak dikkat çekmektedir (Peker, 1993, 46–52; Maslow, 2012).

Modern psikoloji tarihinde *üçüncü güç* olarak tanımlanan hümanistik psikoloji ekolüyle birlikte, bireyin öznel yaşantısı, anlam üretimi ve otantik benlik arayışı psikolojik araştırmanın merkezine yerleştirilmiştir. Bu bağlamda, Abraham Maslow (1950) tarafından geliştirilen ihtiyaçlar hiyerarşisi kuramı, bireyin en üst düzey motivasyon biçimi olarak tanımlanan *kendini gerçekleştirme* kavramını; içsel denge, bütünlük ve yaşam amacına yönelim çerçevesinde konumlandırmıştır (Maslow, 1950, 11–34; Maslow, 1971c). Carl Rogers (1962) tarafından yapılandırılan insancıl yorumda ise bireyin kendilik farkındalığını geliştirmesi, koşulsuz kabul ortamında psikolojik olarak büyüyen bir benlik deneyimlemesiyle mümkün görülmüş; bu benlik yapısı, ideal psikolojik gelişimin temel vektörü olarak değerlendirilmiştir (Rogers, 1962, 21–33). Bu çerçevede, hümanistik psikolojinin bireyi yalnızca davranışsal ya da bilişsel bir varlık olarak değil; aynı zamanda yaratıcı, değer-odaklı ve anlam arayışına yönelen bilinçli ve aktif bir özne olarak ele aldığı görülmektedir.

Tasavvuf psikolojisi literatüründe bireyin metafizik düzlemde bütünleşmiş bir varoluşa erişmesi, *ilahi birlik öğretisi / vahdet-i vücûd* temelinde oluşturulan dikey bir psiko-spiritüel gelişim dizgesi kapsamında değerlendirilmiştir. Bu yaklaşımda, bireysel dönüşümün merkezi, aşkın ve aşk-temelli bir benlik modelinin ilahi birlikle uyum içinde yapılandırılması olarak tanımlanmıştır (Ülken, 1946, 194–206). Bu kapsamda, *kâmil insan / insan-ı kâmil* kavramı yalnızca ahlaki bir ideal insan tipi değil, aynı zamanda ontolojik bütünlük ve psiko-metafizik olgunluk düşüncesinin sembolik-teorik karşılığı olarak yorumlanabilir (Işıtan, 2024).

Tasavvuf psikolojisinde bireyin metafizik bütünlüğe yönelen içsel dönüşümü, klasik öğretilerde *nefs mertebeleri modeli* üzerinden aşağıdan yukarıya doğru dikey kademeli bir gelişim dizgesi olarak yapılandırılmıştır. Bu süreçte, nefis-i emmâre'den nefis-i kâmile'ye uzanan çizgide birey; ahlaki arınma, duygusal denge ve öz-farkındalık temelli bir içsel disiplinle ilahi hakikate yaklaşmaya yönlendirilebilir (Sağır, 2023b, 26-149). Dolayısıyla, bu benlik modeli yalnızca bireyin psikolojik yapılanmasını değil, aynı zamanda ilahi düzenle kurduğu varoluşsal bağı da içeren bütünsel bir psiko-ontolojik

sistem olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, tasavvufta kullanılan *nefs* kavramının; seküler psikolojideki ego, self-concept ya da öz-kimlik yapılarına göre daha geniş bir etik, epistemolojik ve varlık felsefesi temeline dayandığı görülmüştür (Ecmel, 2024, 116-137). Bu farklılık, bireyin sadece bireysel özerklik değil, kozmik bağlılık temelli bir bütünlük oluşturmasını gerektiren varoluşsal bir eko-sistem yaklaşımıyla açıklanmıştır.

Hümanistik psikoloji yaklaşımlarında bireyin özgürleşme süreci, çoğunlukla öz-yönelim, bireysel yaratıcılık ve bilinçli kendilik oluşumu ekseninde kavramsallaştırılmıştır. Bu yaklaşımda, bireyin psiko-varoluşsal gelişimi; içsel tutarlılık, öz-değer farkındalığı ve anlam merkezli yaşam tercihleri üzerinden tanımlanmıştır. Bu çerçevede, hümanistik yönelimlerin temel aldığı benlik modeli, bireyin içsel doğasına dönerek otantik bir yaşam biçimi oluşturmasını öncelerken, tasavvuf psikolojisi ise benliğin aşkın-varlıksal bütünlükle temas kurması yoluyla dönüştüğü bir ruhsal olgunluk paradigmasına dayanmıştır (Mathes, 1981, 69-72; Altıntaş, 1980, 171-197). Dolayısıyla, bu iki yaklaşım arasında bireyin gelişim yönelimi açısından *özgünlük* ve *teslimiyet* gibi temel epistemolojik farklılıkların bulunduğu görülmektedir.

Tasavvufi antropolojide insan, yalnızca biyolojik ve psikolojik bir varlık olarak değil, aynı zamanda ilahi hakikatin sır ve emanetini taşıyan onto-metafizik bir özne olarak değerlendirilmiştir. Bu yaklaşımda bireyin varoluşu, ruh ve beden bütünlüğü içerisinde *emanet* ve *halifelik* ilkeleriyle anlamlandırılmıştır. Bu çerçevede birey, Allah'a yönelişi temsil eden *manevi yolculuk / seyr-i sülük* sürecini deneyimleyen bir varlık olarak konumlandırılmıştır (Coşanay, 2017, 199-216). Bu süreçte, bireyin psiko-spiritüel dönüşümünün yalnızca bilişsel farkındalık ya da davranışsal kontrolle sınırlı kalmadığı; aksine, manevi rehberliğin ahlaki istikrar ve aşkın-varoluşsal bir disiplin eşliğinde gerçekleştiği belirtilmiştir (Işıtan, 2020a, 65-76).

Hümanistik psikolojide tanımlanan *kendini gerçekleştirme* düzeyi ile tasavvuf psikolojisinde kurumsallaşmış olan *kâmil insan modeli* arasında yapısal ve semantik düzeyde kesişen temalar kadar, paradigmatik ayrımlar da söz konusudur. Her iki yaklaşımda da, bireysel potansiyelin açığa çıkarılması temel ilke olarak benimsenmiş olsa da; hümanistik çerçevede bu süreç bireyin iç doğasına, özgünlüğüne ve otantik benliğine yönelmesiyle ilişkilendirilmişken, tasavvuf psikolojisinde bu yönelimin aşkın-varlıksal bütünlük içinde *benliğin silinmesi / fena* ve *hakikatle kalıcılık / beka* kavramlarıyla temsil edilen metafizik bir hedefe yöneldiği görülmüştür (bk. Kuzgun, 1972,

162–177; Ergül, 2015, 259–270).

Bu makale, bireyin ideal gelişimsel formunu temsil eden “model insan” kavramını, hümanistik psikoloji ile tasavvuf psikolojisi perspektiflerinden; kavramsal-analitik, tipolojik ve semantik düzeylerde karşılaştırmalı biçimde incelemeyi amaçlamaktadır. Literatürde hümanistik psikoloji, özellikle Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşisi modeli çerçevesinde *kendini gerçekleştiren insan* yönelimiyle öne çıkarırken; tasavvuf psikolojisi ise *kâmil insan* anlayışı çerçevesinde gelişimi, ilahi hakikate yönelen metafizik bir dönüşüm süreci olarak ele almaktadır. Bu iki paradigma, insan doğası ve benlik gelişimine yönelik sundukları özgün yaklaşımlar aracılığıyla psiko-teolojik ve disiplinler arası bir karşılaştırmaya zemin oluşturmaktadır.

Çalışmanın temel problemi, Maslow’un kendini gerçekleştirmiş birey modeli ile tasavvuf geleneğinde etik-manevi olgunluğun metafizik sembolü olan kâmil insan anlayışı arasında gelişimsel, ontolojik ve etik düzlemlerde yapılabilecek eşleştirmelerin analitik olarak ortaya konulmasıdır. Karşılaştırma, bireyin psiko-spiritüel yapısını, etik değer üretimini, benlik dönüşümünü ve varoluşsal yönelimini kapsayacak biçimde yapılandırılmıştır. Bu bağlamda, her iki yaklaşımın birey tasarımı, gelişim kurgusu ve psiko-spiritüel yapılanma biçimleri arasındaki benzerlikler ve farklılıklar, kavramsal haritalar üzerinden sistematik olarak çözümlenmiştir. Hümanistik psikolojinin ve tasavvuf psikolojisinin insan doğasına ilişkin sunduğu modellerin semantik karşılaştırması, disiplinler arası anlam ilişkilerini görünür kılma potansiyeli taşımaktadır. Böylece psikoloji ve teoloji disiplinlerinin kavramsal çerçeveleri bütünleştirilerek “model insan” kavramına ilişkin kapsamlı bir semantik anlayış geliştirilmesi hedeflenmiştir.

Bu araştırma, hümanistik psikoloji ve tasavvuf psikolojisi perspektiflerinden “model insan” tipolojisini karşılaştırmak amacıyla nitel araştırma tasarımı çerçevesinde yürütülmüş olup, veri toplama yöntemi olarak doküman analizi, veri çözümleme yöntemi olarak ise karşılaştırmalı semantik analiz tekniği kullanılmıştır (Morgan, 2021, 64-77; Salloum vd., 2020, 61–70). Analizler, NVivo 12 Plus yazılımı aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın veri seti, iki paradigma ekseninde toplam 12 temel eserden oluşmaktadır. Eserlerin seçiminde klasik/kurucu metin niteliği taşımaları, birey gelişimi, benlik dönüşümü ve etik yönelim temalarını işlemeleri ve literatürde yüksek atıf oranına sahip olmaları ölçütleri kullanılmıştır.

Analiz birimi olarak paragraflar belirlenmiş, kodlama süreci ise literatür taramasına dayalı ön kod listesinin oluşturulması, NVivo ortamında

açık kodlama yoluyla yeni temaların eklenmesi ve nihai kod kitabının iki üst tema (Benzeşen Yönler – 10 alt tema; Farklılaşan Yönler – 15 alt tema) altında yapılandırılması adımlarını izlemiştir. Her alt tema için tanım, örnek alıntılar ve kaynak referansları, NVivo'nun "Memo" alanlarına kaydedilmiştir. Kodlama araştırmacı tarafından tek başına yürütülmüş; tutarlılık için ön kodlama ve iki hafta arayla tekrar kodlama yapılmış, temalar arası çapraz kontrol gerçekleştirilmiş ve tekrar kodlama karşılaştırmasıyla %85 kodlama tutarlılığı sağlanmıştır. Kamuya açık ve telif haklarına uygun metinler kullanılmıştır.

Bu çalışmanın araştırma sorusu, literatürdeki kuramsal farklılıkların ve örtüşmelerin sistematik biçimde açığa çıkarılması hedefiyle, tek cümlede şu şekilde formüle edilmiştir: Hümanistik psikoloji ile tasavvuf psikolojisinin "model insan" tipolojileri, gelişimsel, ontolojik ve etik boyutlar bağlamında hangi yapısal benzerlikleri ve ayrışmaları içermektedir? Bu soru, bireyin psiko-spiritüel ve etik gelişim süreçlerini kavramsal-analitik, tipolojik ve semantik düzeylerde karşılaştırmalı olarak incelemeyi; disiplinler arası bağlamda iki paradigmanın insan doğasına, benlik dönüşümüne ve değer üretimine dair özgün epistemolojik konumlanmalarını açığa çıkarmayı amaçlamaktadır. Böylelikle çalışma, hem teorik düzeyde karşılaştırmalı bir kavramsal haritalama sunmakta hem de psikoloji ve teoloji alanlarının kesişiminde, "model insan" kavramının disiplinler arası yeniden oluşumuna katkı sağlamaktadır.

1. Hümanistik Psikolojinin 'Model İnsan' Tasarımı

Modern psikolojinin gelişim sürecinde, davranışçılık ve psikanaliz ekollerinin indirgemeci ve mekanik doğasına yönelik eleştiriler, hümanistik psikolojinin "üçüncü güç" olarak ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu yaklaşım, insan doğasını açıklamada ontolojik derinliği yüksek, bütüncül bir epistemolojik yönelim sunmaktadır. Birey, yalnızca çevresel koşullara tepki veren bir organizma değil; potansiyellerini gerçekleştirebilen, etik farkındalık geliştirebilen ve bilinçli seçim yapabilen çok katmanlı bir özne olarak ele alınmıştır. Psiko-sosyo-spiritüel düzlemde örgütlenen bu varoluş anlayışında, özgürlük, öz-farkındalık ve sorumluluk gibi yüksek bilinç yapılarına odaklanılmıştır. Temel sav ise insanın tepkisel değil; bilinçli, özgür ve anlam üreten bir varlık olarak değerlendirilmesi gerektiğidir (Sotillos, 2013, 63–86). Böylece hümanistik psikoloji, klasik kuramların eksik bıraktığı aktif ve seçimli özne anlayışını tamamlamış ve insan-merkezli bir eko-sistem perspektifi geliştirmiştir.

Hümanistik psikoloji, bireyin anlam üretme kapasitesini yalnızca

davranışsal kalıplar ya da içgüdüsel çatışmalarla açıklamanın yetersizliğine işaret ederek, insan doğasını çok katmanlı bir varoluş potansiyeli üzerinden kavramsallaştırmıştır. Fenomenolojik deneyim, özne-merkezli farkındalık ve bilinçli tercih kapasitesi, bu yaklaşımda bireyin varoluşsal özgünlüğünü merkeze alan özne modelinin temel bileşenleridir. Onu diğer kuramsal geleneklerden ayıran başlıca unsur, doğuştan gelen gelişimsel eğilimlere dayalı *potansiyel-odaklı* bir benlik oluşturma süreci sunmasıdır. Rogers (1962), insancıl terapötik modelinde bireyin değer sistemine bağlı yönelimini kişilik gelişiminin merkezine yerleştirirken, Maslow (1971c) insan doğasını ihtiyaçlar hiyerarşisi içinde, kendini gerçekleştirme yönelimiyle doruğa ulaşan bir içsel gelişim süreci olarak konumlandırmıştır.

Hümanistik psikoloji kuramında bireyin gelişimsel ideali, yalnızca bilişsel uyum ya da davranışsal dengeyle tanımlanmayıp; öznel derinlik, etik sorumluluk ve anlam üretim kapasitesini eş zamanlı olarak sürdürebilen bütüncül bir benlik formu üzerinden oluşturulmuştur. Bu bağlamda *kendini gerçekleştirme / self-actualization* kavramı, bireyin doğasında potansiyel olarak var olan psiko-spiritüel ve anlam merkezli yönelimlerin eyleme geçirilmesini ifade eden bir gelişim düzeyi olarak değerlendirilmektedir (D'Souza - Gurin, 2016, 210-214). Maslow (1943) tarafından önerilen *ihtiyaçlar hiyerarşisi*, bu gelişimsel formasyonu fizyolojik temelden varoluşsal arayışa uzanan çok katmanlı dikey bir yapı biçiminde kavramsallaştırmış; özellikle hiyerarşinin zirvesinde yer alan kendini gerçekleştirme, bireyin yalnızca kapasite kullanımı değil, aynı zamanda değer-temelli yaşam oluşturma bağlamında da yeniden yorumlanmıştır (Maslow, 1943, 370-396).

Yukarıda sözü edilen bu yapı, bireyin duygusal derinlik geliştirebilme, bilişsel açıklık gösterebilme ve davranışsal süreklilik oluşturabilme kapasitesiyle iç içe geçmiştir. Carl Rogers (1951) tarafından geliştirilen insancıl yaklaşımda ise bireyin gelişimi, *gerçek benliğe yönelme* ve içsel doğayla uyumlu bir varoluş sergileme biçimiyle tanımlanmıştır. Bu yaklaşım, benliğin sabit bir yapı olmadığı; çevresel koşullar ile içsel potansiyelin etkileşimiyle sürekli olarak evrimleşen dinamik bir süreç olduğu görüşünü merkezileştirmiştir. Psikolojik sağlık, bu bağlamda durağan bir bütünlük hâliyle değil; içsel tutarlılığın sürekli biçimde yeniden organize edildiği bir varoluşsal dengeyle ilişkilendirilmiştir.

Hümanistik psikoloji kuramında bireyin benlik yapılanması, basit ihtiyaç karşılanma süreçleriyle sınırlı görülmeyip, çok katmanlı bir motivasyonel bütünlük içinde ele alınmıştır. Gelişimsel ilerleme, temel hayatta kalma gereksinimlerinin ötesinde; duygusal bağ kurma, saygınlık,

bilişsel keşif ve estetik deneyim gibi üst düzey yönelimleri kapsayan geniş bir psiko-sosyo-antropolojik spektrumda konumlandırılmıştır. Maslow'un *ihtiyaçlar hiyerarşisine* dayalı modelinde, yüksek bilinç düzeyine ulaşma; çevresel uyum ya da fizyolojik yeterliliğin yanı sıra öz-değer algısı, yaratıcı ifade kapasitesi ve yaşamda anlam üretme eğilimi gibi psikolojik faktörlerle ilişkilendirilmiştir (Maslow, 1979). Bu bağlamda *kendini gerçekleştirme*, bireyin içkin potansiyeline yönelik etik sorumluluk temelli bir varoluşsal yanıt olarak kavramsallaştırılmış; bireysel doyumun ötesinde, içsel bütünlük ve değer merkezli yönelimle uyumlu bir benlik rezonansı hedeflenmiştir. Maslow'un yaklaşımı, psikolojik olgunluğu statik bir denge değil; bireysel potansiyelin etik farkındalık ve evrensel ilkelerle uyumlu biçimde psiko-ontolojik senteze ulaşması olarak yorumlayan dinamik bir bilinç oluşturma modeli olarak sunulmuştur (Maslow, 1968).

Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi modeli, bireyin benlik yapılanmasının çok aşamalı ve yukarıya doğru yönelen bir gelişim çizgisi izlediğini varsaymaktadır. Bu süreç, fizyolojik gereksinimlerin karşılanmasıyla başlamakta; ardından güvenlik ihtiyacının tatmini, aidiyet ve sevgi gereksinimlerinin karşılanması, özsaygı düzeyinde yeterlilik ve tanınma ihtiyacıyla devam etmektedir. Daha üst basamaklarda birey, bilişsel keşif ve anlama arzusuna; estetik düzeyde ise güzellik, simetri ve düzene duyarlılık geliştirmeye yönelmektedir. Hiyerarşinin zirvesinde yer alan *kendini gerçekleştirme* düzeyinde ise birey, potansiyelini bütünüyle eyleme geçirerek, öz-benlik ile davranışsal yönelim arasında denge kurmakta ve yaşamın anlamına içsel bir yanıt üretebilmektedir (Maslow, 1943, 370–396). Model, alt düzeydeki ihtiyaçlar yeterince karşılanmadığında bir üst basamağa geçişin sınırlanacağını öngörmekte; bu yönüyle yalnızca ihtiyaçların sıralı bir listesini değil, bireyin motivasyon sistematiğine ilişkin psiko-dinamik bir yapı sunmaktadır.

2. Tasavvuf Psikolojisinin 'Model İnsan' Tasarımı

Tasavvuf, yalnızca teorik bir metafizik sistematik değil; bireyin içsel varoluşsal dönüşümünü hedefleyen, deneyim temelli bir ruhsal olgunlaşma süreci olarak yapılandırılmıştır. Bu psiko-spiritüel sistem, bireyin içsel bileşenlerini arındırmayı ve ilahî hakikate yönelim kapasitesini etkinleştirmeyi amaçlayan çok katmanlı bir bilinç eğitimi sunmaktadır. Bu bağlamda maneviyat, bilişsel farkındalığın ötesinde ahlaki gelişim, sezgisel kavrayış ve deneyimsel yoğunluk ekseninde değerlendirilmiş; kal/söylem odaklı bilgi değil, hal/eylem temelli yaşantı, psiko-varoluşsal oluşum sürecinin merkezine yerleştirilmiştir (Kayıklık, 2009, 77-92).

Model insanın epistemo-ontolojik temelleri, İslam dininin kutsal kitabı olan Kur'ân-ı Kerîm'in aslı kaynaklık işlevi, sahih hadislerin normatif yönlendirmeleri ve tasavvufun uygulamalı yaşam formu olan sûfî praksis üzerinden oluşturulmuştur. Bu yaklaşımda birey, yalnızca etik davranış normlarına uyan bir özne değil; ilahî hakikatin tecellisine muhatap olabilecek nitelikte ve metafizik sorumluluk taşıyan bir varlık olarak konumlandırılmıştır. Tasavvuf psikolojisinde insan, fiziksel özelliklerinden daha çok Allah'ın isim ve sıfatlarını yansıtmaya kapasitesine sahip bir bilinç aynası olarak tanımlanmış; ruhsal yapı, ilahî hakikatle rezonans kurabilen bir bilinç alanı şeklinde ele alınmıştır.

Tasavvuf psikolojisinde öngörülen ideal birey modeli, yalnızca davranışsal düzeyde değil; çok katmanlı bir varlık yapısı çerçevesinde şekillendirilmektedir. Bu modelin temel ekseninde, bireyin varoluşsal bütünlük kapasitesine – yani vahdet bilincine – erişebilme potansiyeli yer almaktadır. Bu potansiyelin açığa çıkarılması, bireyin nefis-merkezli gelişim evrelerinden geçmesi ve seyrü sülûk süreci içerisinde sistematik bir dönüşüm yaşamıyla mümkün olmaktadır. Bu çerçevede bireyin hakikate yönelimi, yalnızca bilişsel ya da rasyonel mekanizmalarla değil; aynı zamanda sezgisel, kalbî ve derin-ruhsal bilinç düzeyleri üzerinden gerçekleştirilmektedir. Böylece çok düzlemli bir farkındalık gelişimi sağlanmakta; birey, etik, spiritüel ve varoluşsal yönelimlerini aşkınlık temelli bir yaşam formuyla bütünleştirmektedir. Tasavvuf, bu bütünleşik içsel süreci bir yolculuk metaforu üzerinden kurgulayarak, bireysel deneyimi aşkınlığa açılan bir bilinç haritasına dönüştürmektedir (Kayıklık, 2009, 127–226).

Tasavvuf psikolojisi çerçevesinde psiko-spiritüel deneyimi merkeze alan bu dönüşümsel süreç, bireyin bütüncül varoluş kapasitesini gerçekleştirmesine imkân tanıyan model insan tipolojisini kâmil insan / insan-ı kâmil kavramı üzerinden temellendirmektedir. Bu kavram, yalnızca ahlaki yüceliği veya teolojik üstünlüğü değil; bireyin psiko-ontolojik düzeyde bütünlük kazanmasını ve aşkın gerçeklikle derin bir rezonans kurabilmesini ifade eden çok katmanlı bir bilinç hâlini yansıtmaktadır. Kâmil insan, gelişmiş bir bireysel varlık olmanın ötesinde, varlık ile hakikat arasında aracılık eden ve içsel potansiyelini bütünüyle açığa çıkarmış bir varoluşsal yetkinliği temsil etmektedir.

İslam sufizm tarihinde psiko-ontolojik tipoloji üretiminin dikkat çekici örneklerinden biri, 13. yüzyıl sûfîlerinden Azizüddin Nesefî tarafından geliştirilmiştir. Onun sistematik yaklaşımında kâmil insan; şeriat, tarikat ve hakikat düzlemlerinde eş zamanlı olgunluk kazanmış, davranış, söz, bilgi ve

ahlaki tutarlılık alanlarında bütünlük sağlamış bir birey olarak tanımlanmıştır (Nesefî, 1990, 11-19). Bu model, bireyin yalnızca biçimsel-dinsel çerçevede kalmayıp, psiko-etik tutarlılık ve metafizik denge düzeyine de erişmesini mümkün kılmaktadır. Her bireyin gerekli içsel disiplin, bilinçli farkındalık ve ruhsal uyanış ile kâmil insan seviyesine ulaşabilecek potansiyele sahip olduğu; ancak bu kapasitenin tasavvufî yöntemlerle etkinleştirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Tasavvuf psikolojisinde bu süreç, doğrusal bir ilerlemeden daha çok benlik-zeminli yapıda dikey bir derinleşme ve yönelimsel bir bilinç dönüşümü olarak kavramsallaştırılmaktadır. Yalnızca bireysel çabanın değil, aynı zamanda manevi rehberlik eşliğinde sürdürülen seyrü sülûk pratiğinin ürünü olarak görülmektedir (Yüce, 2005, 63-75).

Yukarıda betimlenen psiko-spiritüel dizgenin eksenini, benlik organizasyonunun dikey olarak kademeli dönüşümünü ifade eden nefis mertebeleri oluşturmaktadır. Klasik sûfî literatürde bu mertebeler; "(i) nefis-i emmâre (dürtüsel hâkimiyet), (ii) nefis-i levvâme (özeleştirel farkındalık), (iii) nefis-i mülhime (sezgisel ilhamla açılım), (iv) nefis-i mutmainne (içsel sükûn ve denge), (v) nefis-i râziye (takdire rızâ), (vi) nefis-i marziyye (ilahî kabul), (vii) nefis-i kâmile (entegratif/kemâle ermiş bilinç)" biçiminde sınıflandırılmıştır. Bu hiyerarşi, bireyin bilinç-temelli psikodinamiğindeki geçişleri—dürtüsel yönelimden özeleştirel değerlendirmeye, sezgisel genişlemeye, içsel istikrara ve ilahî rızâ eksenli benlik yapılanmasına—sistemantik bir gelişim modeli içinde konumlandırmaktadır. Her dikey gelişimsel basamak, özgül bir bilişsel-duygusal örgütlenmeyi, direnç eşliğini ve etik karar yeterliğini temsil etmektedir. Özellikle nefis-i mutmainne'den itibaren istikrar, kavrayış derinliği ve hakikate yönelim belirginleşmekte; bu düzey, yalnızca davranışsal düzenlemeyi değil, duyuşsal, sezgisel ve pre-refleksif süreçlerde nitel sıçramaları da mümkün kılmaktadır (Düzgüner, 2017, 49–82).

Tasavvuf psikolojisinin gelişim çizgisi, yalnızca nefsin katmanlı dönüşüm aşamalarıyla sınırlı kalmamakta; bu sürece eşlik eden etik ve manevî duraklarla da sistemantik bir bütünlük kazanmaktadır. Klasik sûfî literatürde, "tövbe (içsel yönelim değişimi), vera (şüpheli olandan sakınma), zühd (dünyevî bağlardan arınma), fakr (ilâhî bağımlılık bilinci), sabır (duygusal dirayet), tevekkül (ilâhî düzene güven) ve rıza (varoluşsal kabulleniş)" şeklinde bireyin içsel olgunluk düzeyini yansıtan yedi temel makam tanımlanmıştır (Karaca, 2007, 241–272).

Sözü edilen bu duraklar, bireyin yalnızca davranış repertuarını değil;

bilişsel şemalarını, duygusal düzenleme kapasitesini ve ruhsal yönelimlerini de dönüştüren çok katmanlı bir gelişim sürecini temsil etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'deki nefis ve bilinç temalı ayetlerin bu yapıyla doğrudan ilişkilendirilebilmesi, söz konusu sistematığın yalnızca mistik değil, aynı zamanda psiko-gelişimsel ve varoluşsal boyutlar taşıdığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla tasavvuf psikolojisinin kâmil insan merkezli birey modelinde ruhsal gelişim; metafizik bir idealin ötesinde, içsel kararlılık, etik bütünlük ve bilinçsel derinlik üzerine oluşturulmuş bir yükseliş mimarisi olarak konumlanmaktadır. Nefis mertebelerinin aşılması ve ahlaki-manevî duraklarda istikrar kazanılması, bireyi yalnızca kişisel düzlemde değil, toplumsal ve etik sistemler bağlamında da dönüştüren kapsamlı bir süreç olarak tanımlanmaktadır.

3. Hümanistik Psikoloji ve Tasavvuf Psikolojisi Perspektifinden 'Model İnsan' Tasarımının Karşılaştırması

Hümanistik psikoloji ile tasavvuf psikolojisi, insanın varoluşsal içeriğine ilişkin geliştirdikleri modellemelerde farklı kültürel, ontolojik ve epistemolojik geleneklerden beslenmektedirler. Ancak buna rağmen insanı yalnızca biyolojik ya da davranışsal bir organizma olarak değil, aynı zamanda anlam üreten, etik yönelimler sergileyen ve bilinç düzeyinde dönüşüm kapasitesine sahip çok katmanlı bir varlık olarak kavramsallaştırmaları bakımından dikkate değer bir kuramsal yakınsama göstermektedir. Bununla birlikte, her iki yaklaşımın insanın içsel potansiyelini açığa çıkarma sürecine yönelik inşa ettikleri kuramsal izleklere bakıldığında, semantik düzeyde zaman zaman örtüşen, zaman zaman ise keskin biçimde ayrışan yönelimler gözlenmektedir (Afrasibi - Fattahi, 2017, 104-111; Sağır, 2023b).

Semantik çözümleme perspektifinden ele alındığında, hümanistik psikoloji, *kendini gerçekleştiren birey* modelinde bireysel özerklik, içsel motivasyonlar ve öznel anlam üretimini merkezileştiren seküler-varoluşçu bir çerçeve sunarken (Maslow, 1968; Rogers, 1961; Benjamin, 2011, 82-110), tasavvuf psikolojisi, *kâmil insan* idealini ilahi hakikatle ilişkili ve aşkınlık temelli bir bilinç bütünleşmesinin nihai hedefi olarak konumlandırmaktadır (Durak, 2010, 105-124; Merter, 2014; Işıtan, 2020d). Bu durum, insan gelişimini hümanistik yaklaşımda bireysel potansiyelin açığa çıkarılması yönünde seküler-psikolojik bir süreç; tasavvufî yaklaşımda ise metafizik-ontolojik bir gelişim ve bütünleşme süreci olarak tanımlayan iki ayrı paradigmadan söz edildiğini ortaya koymaktadır. Böylelikle *model insan* tasarımında kullanılan kavramların semantik anlam ve bağlam yükleri, doğrudan doğruya ilgili paradigmanın varoluşu yorumlama biçimiyle bağlantılı hale gelmektedir.

Her iki yaklaşım da insanın dönüştürülebilir olduğu konusunda anlaşmakla birlikte, bu dönüşümün kaynakları, süreçsel işleyişi ve ereksel hedefleri bakımından farklı epistemik kodlara dayanmaktadır (Bland - DeRobertis, 2020, 1-10; Işıtan, 2020a, 65-75). Hümanistik psikoloji, bireyin deneyimsel yaşantılar, içgörü gelişimi ve koşulsuz kabul ilkesi aracılığıyla psikolojik iyi oluşa erişebileceğini öne sürerken; tasavvuf psikolojisi, bu süreci nefis terbiyesi, zikir, sabır, riyazet ve ilahi murakabe gibi yüksek disiplin gerektiren spiritüel pratikler üzerinden tanımlamaktadır (Düzgüner, 2017, 13-109; Tenik - Göktaş, 2014, 263-286). Bu nedenle, hümanistik bağlamda dönüşüm, bireysel tatmin, benlik bütünlüğü ve öz-yeterlilikle ilişkiliyken; tasavvufi bağlamda aşkınlık, fıtratla uyum ve ilahi iradeye teslimiyetle bütünleşmektedir.

Karşılaştırmalı semantik incelemeler, özellikle *benlik*, *anlam*, *zaman* ve *rehberlik* kavramlarının iki yaklaşımda kazandığı içerimlerin, model insan tasarımındaki kurucu ayrışmaları belirginleştirdiğini göstermektedir (Merter, 2014; Sağır, 2023b). Hümanistik paradigmanın *benlik tasavvuru* yaratıcı, geliştirilebilir ve özerk bir varlık alanı iken; tasavvufi paradigmada *benlik (nefs)*, ilahi hakikate ulaşmanın önündeki perdelerden biri olarak, aşılması ve dönüştürülmesi gereken bir boyut şeklinde yorumlanmaktadır (Durak, 2010, 105-123; Işıtan, 2020a). Benzer şekilde, *anlam üretimi* hümanistik modelde bireyin öznel deneyimlerinden doğan içsel bir oluşum süreci iken; tasavvuf geleneğinde marifetullah ile bütünleşen, aşkın hakikatin yansıması olan bir idrak biçimi olarak kavramsallaştırılmıştır. Bu farklılaşmalar, iki yaklaşımın psiko-ontolojik zemininde yer alan derin semantik çatallanmaların göstergesidir.

Bu bölümde hümanistik ve tasavvufi yaklaşımların “model insan” tasarımları, *içeriksel örtüşmeler* ve *yapısal farklılaşmalar* ekseninde, iki alt başlık altında sistematik olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda *benzeşen yönleri*, insanın çok katmanlı doğası, değer merkezli gelişimi ve anlam üretme kapasitesine ilişkin ortak temaları kapsamlı biçimde ortaya koyarken; *farklılaşan yönleri* ise benlik inşası, bilinç dönüşüm süreçleri, etik sorumluluk algısı, zaman kavrayışı ve ruhsal gelişim araçları bakımından iki yaklaşım arasındaki epistemik, ontolojik ve etik farklılıkları ayrıntılı biçimde tartışmaktadır. Böylece okuyucuya, hümanistik psikoloji ile tasavvuf psikolojisinin “ideal insan” modeline ilişkin sundukları perspektifler, karşılaştırmalı ve bütüncül bir değerlendirme zemininde sunulmaktadır.

3.1. ‘Model İnsan’ Tasarımının Benzeşen Yönleri

Hümanistik psikoloji ile tasavvuf psikolojisi, farklı epistemolojik

temellere, kültürel referanslara ve yönetsel paradigmalara sahip olsalar da, insan varoluşuna ilişkin kurucu varsayımlarında dikkate değer düzeyde yapısal örtüşmeler barındırmaktadır. Her iki yaklaşımda da insan, salt biyolojik veya davranışsal süreçlerin belirleniminde şekillenen mekanik bir organizma olarak değil; doğuştan getirdiği içsel imkânlarla donanmış, çok katmanlı bir psiko-varoluşsal özne olarak konumlandırılmaktadır. Hümanistik kuramın *kendini gerçekleştiren birey* ideali ile tasavvuf psikolojisinin *kâmil insan* tasavvuru, özellikle 'etik-ontolojik gelişim, bilişsel derinleşme ve ruhsal dönüşüm' alanlarında kavramsal yakınlıklar sergilemektedir. Bu kesişim noktalarında, bireyin gelişim süreci her iki disiplin tarafından da yalnızca psikodinamik değişkenler üzerinden değil; değer yönelimli deneyimler, anlam inşası, öz-düzenleme mekanizmaları ve aşkın farkındalık boyutlarıyla birlikte ele alınmaktadır. Dolayısıyla iki paradigmanın "model insan" tasarımlarındaki benzer yönelimler (n=10), psiko-sosyo-teolojik düzlemde ortak bir semantik zeminde buluşan çok katmanlı bir insan anlayışının izdüşümleri olarak aşağıdaki gibi değerlendirilebilir:

(i) *Evrensel gelişim kapasitesi*: Her iki paradigma da bireyin gelişimini, yalnızca biyolojik yatkınlıkların veya çevresel koşulların belirlediği bir süreç olarak değil; aksine, içkin bir dönüşüm potansiyeline sahip çok katmanlı bir özne olarak kavramsallaştırmaktadır. Bu çerçevede birey, potansiyelini gerçekleştirme yönünde hem deneyimsel hem de ruhsal etkileşimlere açık bir psiko-varoluşsal form içerisinde konumlandırılmaktadır. Hümanistik psikoloji bağlamında Maslow'un "kendini gerçekleştirme" düzeyi, bireyin anlam üretme kapasitesini ve potansiyelini açığa çıkarma sürecini açıklamaktadır (Maslow, 1968). Tasavvuf psikolojisinde ise fitrat öğretisi, insanın yaratılıştan gelen saf yapısının, ilahi hakikate yönelim aracılığıyla kemale erdirilebileceğini ortaya koymaktadır (Kayıklık, 2009). Dolayısıyla, her iki yaklaşım da insanın değişebilirliğine ve anlam merkezli gelişim kapasitesine ilişkin ortak bir referans üretmektedir.

(ii) *Özne merkezli sorumluluk*: Her iki paradigmada da birey, pasif bir uyum nesnesi olmaktan daha çok kendi varoluşunu aktif biçimde oluşturan psiko-etik bir özne olarak konumlandırılmaktadır. Hümanistik psikoloji bağlamında bu durum, bireyin içsel yönelimleri doğrultusunda yaşamını şekillendirme sorumluluğunu üstlenmesi ve bu süreci otantik seçimler, öz-yeterlilik ve özerklik ilkeleri çerçevesinde gerçekleştirilmesiyle açıklanmaktadır (Rogers, 1961). Tasavvuf psikolojisinde ise özne merkezli sorumluluk, irade terbiyesi ve nefis tezkiyesi aracılığıyla güçlendirilen bir öz-denetim kapasitesi üzerinden yapılandırılmakta; bireyin hem içsel disiplin

hem de aşkın değerlere bağlılık yoluyla gelişmesi hedeflenmektedir (Düzgüner, 2017, 13-110). Dolayısıyla, her iki yaklaşımda da bireyin varoluşsal yükümlülüklerini üstlenmesi, etik bilinç ile benlik farkındalığının eş zamanlı olarak olgunlaşmasına zemin hazırlamaktadır.

(iii) *Farklı bilinç düzeylerine vurgu*: Hümanistik psikolojide Maslow’un “doruk deneyim” (peak experience) kavramı ile tasavvuf psikolojisinde “nefs mertebeleri” anlayışı, bilinç gelişiminin çok katmanlı doğasına işaret eden dikkat çekici bir yapısal örtüşme sunmaktadır. Her iki yaklaşımda da bireyin dönüşümü, yalnızca davranışsal düzlemde değil; bilişsel, duygusal ve varoluşsal katmanlarda da gerçekleşebilmektedir. Hümanistik çerçevede doruk deneyimler, bireyin kendilik bilincinde ani ve yoğun farkındalık sıçramaları sağlayarak psikolojik iyilik hâlini güçlendirmektedir (Maslow, 1961, 254–262). Tasavvuf psikolojisinde ise nefis mertebeleri, insanın içsel yolculuğunu aşamalı olarak derinleştiren, disiplinli ve süreklilik arz eden bir bilinç saflaşması süreci olarak tanımlanmaktadır (Işıtan, 2020b). Dolayısıyla, her iki paradigmadaki da bilinç gelişimi, çok boyutlu bir ilerleyiş ve içsel kapasitenin katmanlı bir şekilde açığa çıkarılması olarak kavramsallaştırılmaktadır.

(iv) *Bütüncül doğa anlayışı*: Her iki yaklaşımda da insan doğası, parçalı ya da tek boyutlu bir varlık olarak değil; biliş, duygu ve davranışın ya da ruh, akıl ve nefis sistematığının karşılıklı etkileşimiyle oluşan çok katmanlı bir psiko-varoluşsal yapı olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda birey, hem içsel uyum hem de dışsal ilişkiler açısından dinamik bir bütünlük kapasitesine sahip olarak değerlendirilmiştir. Hümanistik psikoloji, bu bütünlüğü kişinin kendilik algısının tüm boyutlarının uyum içinde işlemesiyle ilişkilendirmekte ve psikolojik sağlığı bu dengeye bağlamaktadır (Rogers, 1961). Tasavvuf psikolojisi ise insanın ruh, akıl ve nefis unsurlarını ilahi irade doğrultusunda bütünlük sağlayan bir yapının, kemale ulaşmanın zorunlu koşulu olduğunu vurgulamaktadır (Kayıklık, 2009). Dolayısıyla, her iki paradigmadaki da insan doğası, çok boyutlu unsurların karşılıklı etkileşiminden doğan bütüncül bir sistem olarak kavramsallaştırılmaktadır.

(v) *Aşamalı gelişim modeli*: Hümanistik psikolojide Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşisi modeli ile tasavvuf psikolojisinde nefsin yedi mertebesi arasında, bireyin gelişimsel süreçlerini katmanlı biçimde açıklayan dikkat çekici benzerlikler bulunmuştur. Her iki yaklaşımda da gelişim, yalnızca tek boyutlu bir ilerleme olarak değil; etik, bilişsel, duygusal ve spiritüel boyutları kapsayan çok katmanlı bir spektrum olarak tanımlanmaktadır. Hümanistik kuram, bireyin fizyolojik ihtiyaçlardan başlayarak kendini gerçekleştirme

düzeyine ulaşıncaya kadar ilerleyen aşamalı bir gelişim sürecine sahip olduğunu vurgulamaktadır (Maslow, 1970). Tasavvuf psikolojisi ise nefsin yedi mertebesini, insanın manevi gelişim yolculuğunun zorunlu aşamaları olarak kavramsallaştırmakta ve bu sürecin hem ahlaki hem de metafizik boyutlarını ön plana çıkarmaktadır (Işıtan, 2017: 680-696). Dolayısıyla, her iki paradigma da gelişimi, sistematik ve aşamalı bir ilerleme süreci olarak yapılandırmaktadır.

(vi) *Anlam üretimi odağı*: Her iki yaklaşımda da bireyin varoluşsal düzlemde anlam üretme kapasitesi, yalnızca psikolojik sağaltımın bir aracı olarak değil; aynı zamanda etik-merkezli benlik yapılanmasının asli bir bileşeni olarak tanımlanmaktadır. Hümanistik psikolojide Maslow'un "doruk deneyim" (peak experience) kavramsallaştırması, bireyin yaşantılarında ulaştığı yoğun farkındalık anlarının, yaşam anlamını derinleştiren dönüştürücü bir işlev üstlendiğini ortaya koymaktadır (Maslow, 2012). Tasavvuf psikolojisinde ise anlam, bireyin hakikate yönelmiş bilinç hâliyle doğrudan ilişkilendirilmekte ve marifetullah ekseninde şekillenen bir idrak sürecinin ürünü olarak görülmektedir (Tokur, 2013, 149–161). Dolayısıyla, her iki paradigma da anlamı, bireyin yalnızca dünyevi yaşamına değil; varoluşun bütününe ilişkin kavrayışını belirleyen psiko-ontolojik bir eksen olarak konumlandırmaktadır.

(vii) *İçsel rehberlik kapasitesi*: Bireyin gelişimsel ilerleyişinde yönlendirme ihtiyacının, dışsal otoritelerden çok içsel bir episteme üzerinden karşılandığı görülmektedir. Hümanistik psikolojide bu durum, bireyin öz-yönelimli benlik kurgusu aracılığıyla açıklanmakta ve kişisel karar alma süreçlerinin özerk bir bilinçle yürütülmesini gerekli kılmaktadır (Maslow, 1971b, 270–286). Tasavvuf psikolojisinde ise müşit-mürit ilişkisi, yalnızca pedagojik bir rehberlik modeli sunmakla kalmamakta; aynı zamanda bireyin kendi iç dünyasını keşfetmesini derinleştiren ve metafizik bağlamda yönlendiren bir yapı işlevi görmektedir (Yüce, 2005, 63–74). Dolayısıyla her iki paradigmada da birey, dışsal baskı veya mutlak otoriteye dayalı bir yönlendirmeden daha çok farkındalık temelli ve içsel olarak oluşturulmuş bir rehberlik sistemi aracılığıyla olgunlaşmaktadır.

(viii) *Otantik yaşam oluşumu*: Bireyin kendi doğasına, değer yönelimine ve içsel gerçeğine sadık kalarak inşa ettiği yaşam biçimi, hem hümanistik kuramda hem de tasavvufî paradigmada "sahici yaşam" üretimi olarak tanımlanmaktadır. Hümanistik psikolojide bu durum, bireyin toplumsal normatif baskılardan arınarak, içsel değerleri doğrultusunda özgün ve bütüncül bir varoluş kurgulaması şeklinde açıklanmaktadır (Medlock, 2014,

50-62). Tasavvuf psikolojisinde ise otantik yaşam, bireyin fıtratına ve ilahi emanet bilincine uygun bir şekilde hayatını düzenlemesi, ahlaki erdemler ve manevi disiplinler aracılığıyla benliğini saflaştırması olarak yapılandırılmaktadır (Ayten, 2017, 113-218). Dolayısıyla her iki paradigma da otantik yaşamı, bireyin kendi özsel ilkeleriyle uyumlu, tutarlı ve derinlikli bir varoluş biçimi olarak konumlandırmaktadır.

(ix) *Önyargısız algı yetisi*: Hümanistik psikolojide koşulsuz kabul ve açık algı tutumu, bireyin çevresini ve kendisini ön yargılardan arınmış şekilde değerlendirebilmesini sağlamaktadır (Rogers, 1951). Tasavvufî öğretisi içerisinde ise "hilm", "basiret" ve "firaset" gibi kavramlar, kişinin nevroitik savunmalardan ve bilişsel çarpıtmalardan uzaklaşarak daha şeffaf, nesnel ve sezgisel bir algı geliştirmesini mümkün kılmaktadır (Nesefî, 1990). Bu yaklaşım, benliğin dış dünyayla kurduğu ilişkide çarpıtmalardan uzak bir nesnellik ve derin sezgisel farkındalıkla yapılandırılmasını sağlamaktadır. Böylelikle her iki paradigma da bireyin psiko-bilişsel bütünlüğünü güçlendiren ve varoluşsal farkındalık kapasitesini artıran ortak bir bilinç alanı inşa etmektedir.

(x) *Sistemik benlik dönüşümü*: Hümanistik psikolojide benlik, yaşam boyu devam eden, aşamalı olarak derinleşen ve bireyin potansiyelini gerçekleştirmesine imkân tanıyan bir öz-gelişim süreci olarak kavramsallaştırılmaktadır (Maslow, 1970). Bu süreç, bireyin kendini gerçekleştirme basamaklarında ilerleyerek psikolojik olgunluğa erişmesini ve benlik bütünlüğünü güçlendirmesini sağlamaktadır. Tasavvuf psikolojisinde ise benlik, nefsin katmanlı mertebelerinden geçerek aşamalı olarak dönüştürülen, ilahi hakikatle uyumlu hale gelen bir varoluş formu olarak tanımlanmaktadır (Merter, 2014). Bu dönüşüm, nefis terbiyesi, manevi disiplinler ve ilahi murakabeyle desteklenen bir bilinç derinleşmesini içermektedir. Her iki yaklaşımda da benlik, durağan bir yapı olarak değil; çevrimsel, aşamalı ve bilinç derinliği kazandıran bir gelişim süreci olarak değerlendirilmekte, bu süreç bireyin psiko-etik direncini artırmakta ve onu anlam merkezli bir varoluşa yönlendirmektedir (ayrıca bk. Tablo-1 & Görsel-1).

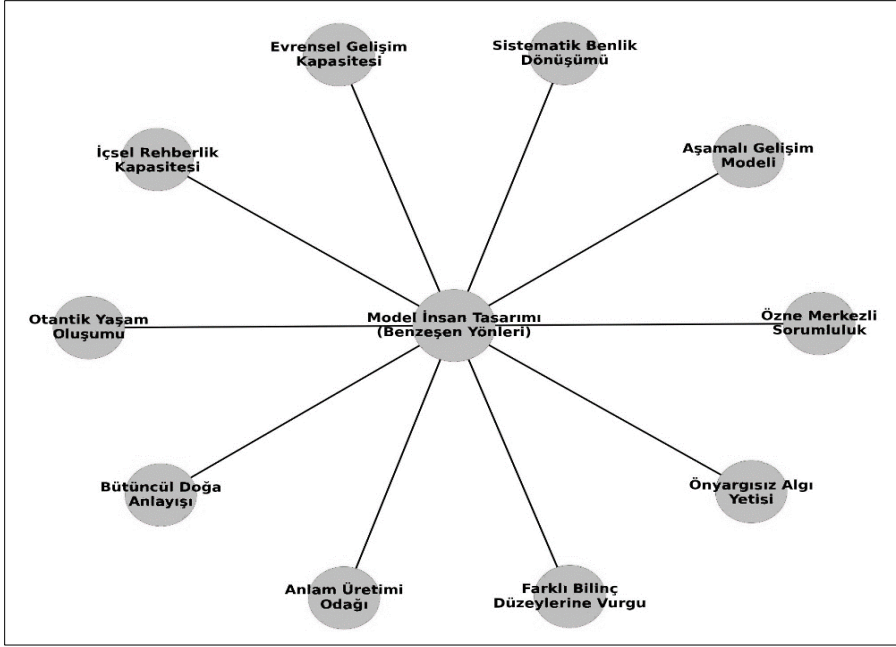
Tablo-1: 'Model İnsan' tasarımının benzeşen yönleri

Hümanistik Psikoloji	Tasavvuf Psikolojisi
Birey, kendini gerçekleştirme potansiyeline sahip özerk bir özne olarak tasavvur edilmektedir.	Fıtrat öğretisi çerçevesinde, içsel dönüşüm kapasitesine sahip "kâmil insan" ideali merkezdedir.
Birey, yaşamını içsel yönelim ve öz-belirleme kapasitesi doğrultusunda	İrade kullanımı ve nefis terbiyesi aracılığıyla bireyin sorumluluk üstlenmesi

şekillendirmektedir.	esas alınmaktadır.
Doruk deneyimle bireyin bilinç düzeyinde çok-katmanlı gelişim gösterdiği kabul edilmektedir.	Nefs mertebeleri öğretisi, bilinç düzeylerinin aşamalı gelişim sürecini açıklamaktadır.
İnsan doğası, biliş, duygu ve davranış bileşenlerinin karşılıklı etkileşimiyle tanımlanan bütüncül bir yapı olarak ele alınmaktadır.	İnsan, ruh, akıl ve nefis unsurlarının karşılıklı etkileşimiyle biçimlenen çok-katmanlı bir varlık olarak görülmektedir.
Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi modeliyle, bireyin gelişiminin aşamalı ve kademeli bir süreç izlediği varsayılmaktadır.	Nefs mertebeleri sistemiyle, bireyin etik ve ruhsal gelişiminin aşamalı biçimde gerçekleştiği kabul edilmektedir.
Anlam üretimi, psikolojik iyi oluş ve benlik yapılanmasının kurucu unsurlarından biri olarak değerlendirilmektedir.	Anlam, hakikate yönelişin ve benliğin metafizik düzlemde inşasının asli bileşeni olarak görülmektedir.
Gelişim süreci, bireyin öz-yönelimli benlik kurgusu üzerine temellendirilmektedir.	Mürşid-mürid ilişkisi, bireyin içsel keşif sürecini derinleştiren rehberlik modelidir.
Birey, sahici, değer-merkezli ve bütüncül bir yaşam biçimi inşa etme kapasitesine sahiptir.	Birey, içsel değerlere sadık kalarak özgün ve tutarlı bir varoluş formu oluşturabilmektedir.
Koşulsuz kabul ilkesi, açık ve önyargısız bir algı sistematığının geliştirilmesini sağlamaktadır.	Hilm, basiret ve firaset kavramları, şeffaf ve sezgisel algı yetisinin inşasını mümkün kılmaktadır.
Benlik, çevrimsel ve bilinç derinliği kazandıran bir gelişim sürecinde dönüştürülebilir bir yapı olarak görülmektedir.	Benlik, sürekli dönüşen ve bilinç olgunluğu kazanan dinamik bir varoluş süreci olarak değerlendirilmektedir.

Yukarıdaki Tablo-1, hümanist psikoloji ile tasavvuf psikolojisinin insan doğasına ilişkin ortak kavrayış biçimlerini tematik bir çerçevede karşılaştırmalı olarak sunmaktadır. Her iki paradigma da insanı, biyolojik ya da çevresel determinizmle sınırlı olmayan; aksine, içkin potansiyel, değer ve anlam merkezli gelişim kapasitesine sahip çok katmanlı bir özne olarak konumlandırmaktadır. Hümanist psikoloji, Maslow'un kendini gerçekleştirme modeli üzerinden bireyin özgün benliğine ulaşma sürecini temellendirirken; tasavvuf psikolojisi, fitrat öğretisi ve nefis mertebeleri aracılığıyla ahlaki, bilişsel ve ruhsal dönüşümü merkeze almaktadır. Bu yaklaşım, bireyin etik sorumluluk üstlenen, bilinç düzeylerinde derinleşen ve sahici bir yaşam inşa eden etkin bir özne olarak değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. İçsel rehberlik, sezgisel algı, anlam üretimi ve sistematik benlik dönüşümü gibi temalar ise her iki paradigmanın da varoluşsal gelişimi destekleyen bütüncül ve yapılandırılmış ilkeleri arasında öne çıkmaktadır.

Görsel-1: 'Model İnsan' tasarımının benzeşen yönleri (Tematik ağ diyagramı)

Yukarıdaki Görsel-1’de yer alan bu tematik ağ diyagramı, hümanist psikoloji ve tasavvuf psikolojisinin model insan tasarımına ilişkin ortak tematik bileşenlerini görselleştirmektedir. Haritada merkezde yer alan “Model İnsan Tasarımı (Benzeşen Yönleri)” kavramı, ‘evrensel gelişim kapasitesi, özne merkezli sorumluluk, farklı bilinç düzeylerine vurgu, bütüncül doğa anlayışı, aşamalı gelişim modeli, anlam üretimi odağı, içsel rehberlik kapasitesi, otantik yaşam oluşumu, önyargısız algı yetisi ve sistematik benlik dönüşümü’ şeklinde radyal biçimde on temel alt boyutla ilişkilendirilmiştir. Bu temalar, iki paradigmanda da bireyin yalnızca biyolojik veya çevresel determinizmle değil; etik, bilişsel ve ruhsal katmanları içeren çok boyutlu bir özne olarak kavramsallaştırıldığını ortaya koymaktadır.

3.2. ‘Model İnsan’ Tasarımının Farklılaşan Yönleri

Hümanistik psikoloji ile tasavvuf psikolojisi, bireyin gelişimsel potansiyeline yönelik bazı ortak ilkeler barındırmakla birlikte, model insan tasarımlarında dayandıkları ontolojik kabuller, epistemolojik yaklaşımlar ve benliğe yükledikleri işlevsel roller açısından belirgin farklılıklar da göstermektedir. Hümanistik psikoloji, seküler-varoluşçu bir zeminde, bireysel özerklik, öz-yeterlik ve otonom iç gelişimi merkeze alan bir benlik

modeli inşa etmektedir. Buna karşılık tasavvuf psikolojisi, aşkın hakikatle uyumlu, tevhid merkezli bir özne formunu; nefsin dönüşümü, bilinç saflaşması ve ilahi iradeyle bütünleşme süreçleri üzerinden tanımlamaktadır. Bu bağlamda hümanistik yaklaşım, benlik gelişimini öz-farkındalık, kendilik inşası ve bireysel anlam üretimi temelinde kavramsallaştırmaktadır. Tasavvufî yaklaşım ise benlik dönüşümünü, manevî rehberlik, nefis terbiyesi ve ilahi murakabe gibi disiplinler aracılığıyla, metafizik temelli bir varoluş süreci olarak yapılandırmaktadır.

Sözü edilen bu iki paradigmanın model insan tasarımında, bireyin anlam üretim kapasitesi, motivasyon dinamikleri, ruhsal dönüşüm araçları ve varoluşsal hedefleri, kökten farklı epistemik ve onto-etik zeminlerde temellenmektedir. Semantik çözümlenmeler, özellikle benlik kavrayışı, zaman algısı, rehberlik anlayışı ve nihai yaşam amacı gibi bileşenlerin, her iki yaklaşımın kuramsal inşasında temel düzeyde ayrıştığını ortaya koymaktadır. Aşağıda bu yapısal farklılıklar (n=15), karşılaştırmalı bir semantik çerçevede sistematik biçimde analiz edilmiştir:

(i) *Transandantal yönelim ayrışması*: Hümanistik psikolojide bireyin gelişim yönelimi, seküler ve insan-merkezli bir çerçevede, içsel potansiyelin gerçekleştirilmesi, özerklik ve öznel anlam sisteminin inşası ekseninde tanımlanmaktadır (Maslow, 1964). Tasavvuf psikolojisinde ise gelişim yönelimi, ilahi hakikate yönelmiş aşkınlık temelli bir varoluşsal bütünleşmeyi ifade etmekte; birey, “fenâ” ve “beka” ilkeleri aracılığıyla metafizik rezonansa yönlendirilmiş bir varoluş formu olarak kurgulanmaktadır (Işıtan, 2020d). Dolayısıyla, iki paradigma arasındaki temel fark, bireyin gelişimsel nihai amacının ya özerk benlik inşası ya da aşkın hakikatle bütünleşme ekseninde belirlenmesinden kaynaklanmaktadır.

(ii) *Ontolojik dayanakların farklılığı*: Hümanistik psikoloji, bireyi özgür, özerk ve içsel kaynaklarla donatılmış bir özne olarak, varoluşçu bir zeminde konumlandırmaktadır. Bu anlayışta benlik, gelişime açık, kendi potansiyelini gerçekleştirebilen ve özerk kararlarla yaşamını şekillendirebilen bir yapı olarak görülmektedir (Maslow, 1970). Tasavvuf psikolojisinde ise insan, ilahi emanetin taşıyıcısı olan ve fitrat merkezli bir metafizik düzene eklenmiş bir özne olarak tanımlanmaktadır. Bu yaklaşımda nefis merkezli yapı, ilahi irade doğrultusunda dönüştürülmesi gereken bir varoluş unsuru olarak ele alınmaktadır (Yılmaz, 2007, 191–203). Dolayısıyla, iki paradigma arasındaki ontolojik farklılık, insanın doğasına atfedilen temel niteliklerin seküler-özerk bir potansiyel mi yoksa ilahi iradeye yönlendirilmiş bir emanet mi olarak kavramsallaştırılmasından kaynaklanmaktadır.

(iii)-*Psiko-spiritüel pratiklerdeki araçsal ayırım*: Hümanistik psikoloji, bireyin gelişim sürecini içgörü kazanımı, empatik iletişim ve otantik deneyimlerin teşviki gibi danışan-merkezli psikoterapötik araçlarla yapılandırmaktadır (Rogers, 1962, 21-33). Bu yaklaşımda bireyin öz-farkındalık düzeyinin artması ve benlik bütünlüğünün güçlenmesi, terapötik ittifak ve deneyimsel öğrenme süreçleri aracılığıyla sağlanmaktadır. Buna karşılık, tasavvuf psikolojisinde bireysel dönüşüm; zikir, murakabe, rabıta ve seyr-i sülûk gibi yüksek disiplin gerektiren psiko-spiritüel pratikler üzerinden gerçekleştirilmektedir (Düzgüner, 2017, 13-108). Bu uygulamalar, müşit-mürit ilişkisi ekseninde sistematik bir manevi rehberlikle yönlendirilmekte ve ilahi hakikate uyumlu bir bilinç dönüşümü hedeflemektedir. Dolayısıyla, hümanistik paradigma psiko-gelişimsel dönüşümü daha çok bireyin kendi içsel kaynaklarını harekete geçirmesine dayandırırken; tasavvufî paradigma, ilahi merkezli disiplinler pratikler ve manevi otorite rehberliğiyle şekillenen bir dönüşüm modeli sunmaktadır.

(iv) *Benlik kavrayışının karşıt yönelimleri*: Hümanistik psikolojide benlik, gelişimsel potansiyeli yüksek, yaratıcı ve özgürlük ile öz-yeterlilik kapasitesi aracılığıyla olgunlaşabilen bütüncül bir yapı olarak kavramsallaştırılmaktadır (Maslow, 2012). Buna karşılık tasavvuf psikolojisinde benlik (nefs), aşkın hakikate ulaşmanın önünde bir perde olarak görülmekte; tevazu, teslimiyet ve aşkınlık ilkeleri çerçevesinde dönüştürülmesi ve aşılması gereken sınırlayıcı bir katman olarak tanımlanmaktadır (Merter, 2014). Dolayısıyla iki yaklaşım arasındaki temel ayırım, benliğin birinde geliştirilmesi gereken içsel bir özne alanı, diğerinde ise aşılması gereken bir varoluşsal engel olarak konumlandırılmasında ortaya çıkmaktadır.

(v) *Motivasyonel altyapının yönü ve içeriği*: Hümanistik psikolojide bireyin motivasyon sistemi, öznel doyum arayışı, estetik değerlerin içselleştirilmesi ve bireyin kendi yaşamına anlam kazandırma çabası ekseninde kurgulanmaktadır (Maslow, 1971b, 270-285). Buna karşılık tasavvuf psikolojisinde motivasyon, ilahi rızaya erişme, uhrevî bağlılık geliştirme ve metafizik sorumluluk bilinciyle yönlendirilmektedir (Bardakçı, 2021, 107-127). Dolayısıyla hümanistik çerçevede bireysel davranış itkileri, içsel özgürlük ve öz-belirleme kapasitesine dayandırılırken; tasavvufî paradigmada aşkın iradeye sadakat ve kulluk bilinci etrafında şekillenmektedir.

(vi) *Toplumsal ilişki kurma biçiminde yönelim ayrılığı*: Hümanistik psikolojide bireyin toplumsal ilişkileri, empatiye dayalı etkileşim, koşulsuz

kabul ve karşılıklı duygusal yakınlık unsurlarıyla anlamlandırılmaktadır (Maslow, 1971a, 55–68). Buna karşılık tasavvuf psikolojisinde ise ilişkiler, din kardeşliği dayanışması, müşit-mürit hiyerarşisi ve ümmet merkezli aidiyet ilkeleri çerçevesinde yapılandırılmaktadır (Tenik - Göktaş, 2014, 263–285). Dolayısıyla hümanistik paradigmada sosyal bağlar yatay ve eşitlikçi bir etkileşim ağı olarak kurgulanırken; tasavvufi yaklaşımda bu ağ, metafizik referanslarla desteklenen, hiyerarşik ve sembolik bir dikey ve yatay yapı arz etmektedir.

(vii) *Bilinç dönüşümünün süreklilik dinamiği*: Hümanistik psikolojide Maslow'un doruk deneyim kavramsallaştırması, bireyde kendiliğinden ortaya çıkan ve genellikle geçici nitelikte olan bilinç düzeyi yükselmesini ifade etmektedir (Maslow, 1961, 254–262). Buna karşılık tasavvuf psikolojisinde bilinç dönüşümü, “hal” ve “makam” kavramları üzerinden, sistematik ve süreklilik arz eden dikey bir metafizik derinleşme süreci olarak kurgulanmaktadır (Işıtan, 2020b). Dolayısıyla hümanistik modelde bilinç genişlemesi anlık ve deneyim temelli bir olgu olarak değerlendirilirken; tasavvufi paradigmada disiplin, süreklilik ve manevi terbiyeyle ilerleyen kademeli bir dönüşüm sürecini ifade etmektedir.

(viii) *Yaşam anlamı oluşturma biçiminde paradigmatik ayrışma*: 239
Hümanistik psikolojide yaşam anlamı, bireyin kendi içsel deneyimlerinden, kişisel değer sisteminden ve öznel değerlendirmelerinden türetilen bir yapı olarak tanımlanmaktadır (Medlock, 2014, 50–61). Buna karşın tasavvuf psikolojisinde anlam, aşkın hakikate yönelim ve “marifetullah” ekseninde, evrensel ve ilahi düzene uyum sağlayan bir bilinç inşası yoluyla oluşturulmaktadır (Ecmel, 2024, 116–138). Dolayısıyla hümanistik modelde anlam, bireyin öznel varoluş perspektifinden inşa edilirken; tasavvufi paradigmada mutlak hakikatle senkronize edilen metafizik bir yönelim olarak kurgulanmaktadır.

(ix) *Zaman algısında onto-psikolojik kod ayrılığı*: Hümanistik psikolojide zaman algısı, geçmiş deneyimlerden çıkarılan içgörülerin geleceğe yönelik hedeflerle bütünleştiği lineer bir yapı olarak tanımlanmaktadır (Hall, 2018). Buna karşın tasavvuf psikolojisinde zamanla ilişki, “ibnü'l-vakt” anlayışı çerçevesinde, şimdiki anın kutsallığına odaklanan ve döngüsel bilinç hâliyle şekillenen bir perspektif üzerinden kavramsallaştırılmaktadır (Yılmaz, 2007, 191–202). Dolayısıyla hümanistik yaklaşım, zamanı bireysel gelişim planının sürekliliği bağlamında ele alırken; tasavvufi yaklaşım, zamanı varoluşsal farkındalığın merkezi bir unsuru olarak kutsamaktadır.

(x) *Benliğin sonal rolü üzerindeki kavramsal çatalanma*: Hümanistik

psikolojide benlik, gelişim sürecinin öznesi, yaratıcılığın kaynağı ve yaşamın anlamını üreten temel yapı olarak merkeze konumlandırılmaktadır (Kuzgun, 1985, 1–16). Tasavvuf psikolojisinde ise benlik (nefs), aşkın hakikate ulaşabilmek için aşılması, dönüştürülmesi ve nihai olarak silikleştirilmesi gereken bir perde olarak tanımlanmaktadır (Merter, 2014). Dolayısıyla hümanistik yaklaşımda benlik, bireysel bütünleşmeyi ve potansiyel gelişimini temsil eden bir güç iken; tasavvufi paradigmalarda benlik, ilahi hakikate ulaşmanın önünde dönüşüm gerektiren sınırlayıcı bir katman olarak kavramsallaştırılmaktadır.

(xi) *Rehberlik anlayışında epistemik konumlanma farkı*: Hümanistik psikoloji, bireyin gelişimsel sürecinde rehberliği, eşitlikçi ve empatik bir ilişki çerçevesinde, bireyin öz-farkındalığını açığa çıkaran ve özerk öğrenmeyi destekleyen kolaylaştırıcı bir süreç olarak tanımlamaktadır (Rogers, 1961). Tasavvuf psikolojisinde ise mürşit, yalnızca pedagojik bir rehber değil; aynı zamanda ilahi hakikat bilgisine hâkimiyetiyle, müridin ruhsal seyrini yönlendiren ve dönüşüm sürecinde otoritatif bir konuma sahip olan metafizik bir yol gösterici olarak konumlandırılmaktadır (Ayten, 2017, 113–215). Dolayısıyla rehberlik, hümanistik yaklaşımda bireyin öz-yönelimli gelişiminde destekleyici bir araç iken; tasavvufi yaklaşımda hiyerarşik, geleneksel ve aşkın referanslı bir manevi yönlendirme sistematığı olarak yapılandırılmaktadır.

(xii) *Toplumsal sorumluluk algısında normatif farklılık*: Hümanistik psikoloji, toplumsal sorumluluğu bireyin içsel etik farkındalığı, öznel değerleri ve kişilerarası saygı çerçevesinde konumlandırmakta; bu alanı birey-odaklı, özerk vicdan modeline dayalı bir toplumsal denge anlayışıyla açıklamaktadır (Proctor vd., 2016, 503–528). Tasavvuf psikolojisinde ise toplumsal sorumluluk, ümmet bilinci, îsar ilkesi ve topluluğa yönelik feda kültürüyle bütünleştirilmiş, metafizik temelli ahlaki bir görev alanı olarak tanımlanmakta; birey, ilahi emanet bilinciyle kolektif ruhsal yükümlülük taşıyan bir özneye dönüştürülmektedir (Işıtan, 2020c). Dolayısıyla toplumsal sorumluluk, hümanistik yaklaşımda bireysel haklar ve karşılıklı saygı temelinde şekillenirken; tasavvufi yaklaşımda ilahi referanslı, cemaat temelli ve fedakârlık odaklı bir etik yapı olarak inşa edilmektedir.

(xiii) *Eğitimsel paradigmada pedagojik hedef ayrımı*: Hümanistik psikolojide eğitim, bireyin yaratıcılığını serbest bırakması, potansiyelini keşfetmesi ve özgür bir benlik bilinci geliştirmesi amacıyla yapılandırılmakta; öğrenme süreci, bireyin kendi ilgi ve ihtiyaçları doğrultusunda öz-yönelimli bir gelişim alanı olarak tasarlanmaktadır (Rogers, 1962, 21-33). Tasavvuf

psikolojisinde ise eğitim, tezkiye ve terbiye merkezli bir ruhsal saflaşma süreci içerisinde; bireyin nefis dönüşümünü, ahlaki olgunlaşmasını ve ilahi hakikate bağlılığını pekiştiren disiplinler bir yapı olarak kurgulanmaktadır (Düzgüner, 2017, 13–109). Dolayısıyla pedagojik hedefler, hümanistik yaklaşımda seküler özgürleşme ve öz-gelişim yönelimleri üzerine inşa edilirken; tasavvufî modelde kutsal yönelimli karakter inşası ve manevi olgunlaşma süreci esas alınmaktadır.

(xiv) *Psikopatolojiye yönelik kavramsal yaklaşım ayrışması*: Hümanistik psikoloji, psikolojik rahatsızlıkları çoğunlukla bireyin ideal benlik ile gerçek benlik arasında oluşan uyumsuzluktan kaynaklanan bilişsel-duygusal çatışmalar olarak kavramsallaştırmakta ve bu uyumsuzluğu gidermeye yönelik terapötik süreçler geliştirmektedir (Maslow, 1970). Tasavvuf psikolojisinde ise psikopatoloji, nefsin kontrolsüzlüğü, kalbin hakikatle arasına giren perdeler ve manevi bağın zayıflaması gibi metafizik temelli nedenlerle açıklanmakta; tedavi süreci ise manevi arınma, zikir, murakabe ve ahlaki istikametle bütünleştirilmektedir (Sağır, 2023a, 1365–1406). Dolayısıyla psikopatolojiye ilişkin yorum ve müdahale biçimleri, hümanistik yaklaşımda psikodinamik ve bilişsel-duygusal dengelenmeye; tasavvufî paradigmadaki ise metafizik bağlantının güçlendirilmesine ve ahlaki bütünlüğün yeniden oluşumuna odaklanmaktadır.

(xv) *İçsel çatışmaların çözüm mekanizmasındaki yönetsel ayırım*: Hümanistik psikoloji perspektifinde bireyin yaşadığı içsel çatışmalar, empatik anlayış, içgörü üretimi, koşulsuz kabul ve kişisel anlamlandırma gibi yöntemlerle çözülmeye çalışılmaktadır (Proctor vd., 2016, 503–529). Buna karşılık tasavvufî paradigmadaki bu çatışmalar, sabır, tevekkül, zikir ve riyazet gibi sistemli manevî pratikler aracılığıyla aşılmaktadır (Tokur, 2013, 149–160). Dolayısıyla çözüm süreci, hümanistik yaklaşımda seküler-psikolojik bir yapı içinde kalırken; tasavvufî anlayışta ilahi hakikate yönelen disiplinli bir metafizik dönüşüm sürecine dönüşmektedir (ayrıca bk. Tablo-2 & Görsel-2).

Tablo-2: 'Model İnsan' tasarımının farklılaşan yönleri

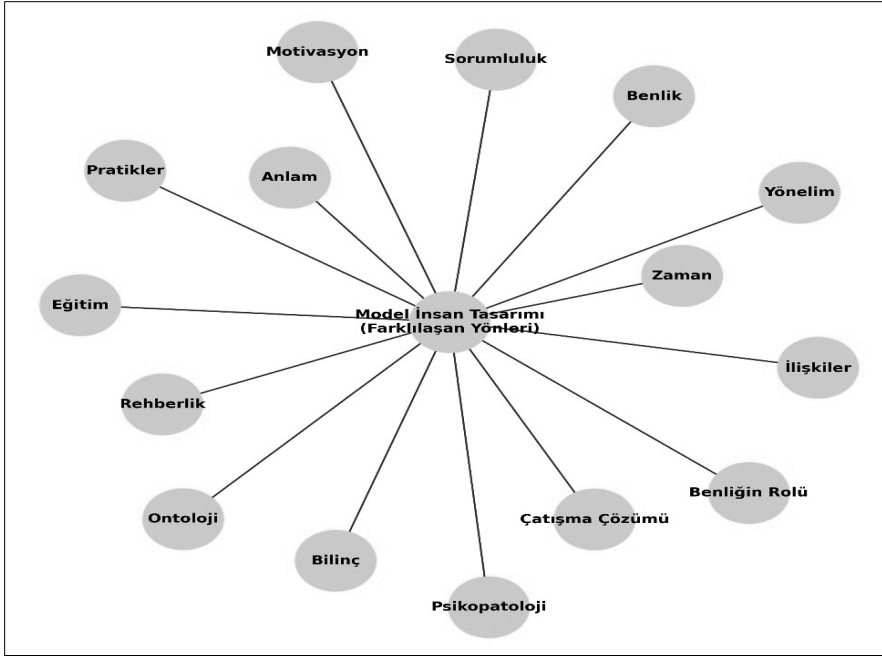
Hümanistik Psikoloji	Tasavvuf Psikolojisi
Seküler, insan-merkezli gelişim ve anlam üretimi öne çıkmaktadır.	Aşkın hakikate yönelim ve metafizik temelli bütünleşme esas alınmaktadır.
Birey, özgür, özerk ve içsel kaynaklara sahip bir özne olarak konumlanmaktadır.	İnsan, ilahi emanetin taşıyıcısı ve fitrat merkezli bir özne olarak görülmektedir.
Empatik iletişim, içgörü ve otantik deneyimlerle gelişim sağlanmaktadır.	Zikir, murakabe ve seyr-i sülûk gibi metafizik pratiklerle gelişim gerçekleşmektedir.
Benlik, geliştirilebilir bütünlük alanı olarak değerlendirilmektedir.	Benlik, aşılması gereken sınırlayıcı bir perde olarak tanımlanmaktadır.

◆ Hümanistik Psikoloji ve Tasavvuf Psikolojisi Perspektifinden ‘Model İnsan’ Tasarımı:
Karşılaştırmalı Semantik Analizler

Motivasyon, bireysel doyum ve öz-anlam üretimi temelinde şekillenmektedir.	Motivasyon, ilahi rıza ve metafizik sorumluluk temelinde oluşmaktadır.
Toplumsal ilişkiler, yatay, empatik ve koşulsuz kabul esaslı olarak kurulmaktadır.	Toplumsal ilişkiler, hiyerarşik, sembolik ve ümmet bilinci eksenindedir.
Doruk deneyimleriyle geçici bilinç yükselmeleri yaşanmaktadır.	Hal ve makamlarla sürekli ve disiplinli bir dikey bilinç dönüşümü gerçekleştirilmektedir.
Anlam, bireyin öznel deneyimleri aracılığıyla oluşturulmaktadır.	Anlam, marifetullah ekseninde aşkın hakikatle inşa edilmektedir.
Linear zaman algısı çerçevesinde geçmiş ve gelecek odaklı bir yapı benimsenmektedir.	Döngüsel zaman algısı çerçevesinde ‘ibnü'l-vakt’ bilinci öne çıkmaktadır.
Benlik, gelişim ve yaratıcılık merkezi olarak idealize edilmektedir.	Benlik, aşkınlığa ulaşmak için dönüştürülmesi gereken bir perdedir.
Rehberlik, kolaylaştırıcı ve içsel farkındalığı destekleyici bir işlev üstlenmektedir.	Rehberlik, otoritatif mürşit aracılığıyla metafizik yönlendirme işlevi görmektedir.
Toplumsal sorumluluk, bireysel etik vicdan temelinde tanımlanmaktadır.	Toplumsal sorumluluk, ümmet bilinci ve îsar ilkesi temelinde tanımlanmaktadır.
Eğitim, bireyin özgürleşmesi ve potansiyelini gerçekleştirmesi amacıyla kurgulanmaktadır.	Eğitim, tezkiye ve terbiye yoluyla nefis dönüşümüne odaklanmaktadır.
Psikopatoloji, ideal benlik ile gerçek benlik arasındaki uyumsuzluk olarak açıklanmaktadır.	Psikopatoloji, nefsin kontrolsüzlüğü ve maevi bağın aşkın varlıkla zayıflığı şeklinde yorumlanmaktadır.
İçsel çatışmalar, empati, içgörü ve koşulsuz kabul ile çözümlenmektedir.	İçsel çatışmalar, sabır, tevekkül ve zikir gibi manevi pratiklerle çözümlenmektedir.

Yukarıdaki Tablo-2, hümanistik psikoloji ile tasavvuf psikolojisinin “model insan” tasarımlarındaki temel farklılıkları karşılaştırmalı olarak ortaya koymaktadır. Her iki yaklaşım da bireyin gelişimsel potansiyelini kabul etmekle birlikte, bu potansiyelin yönelimi, dayandığı kaynaklar, izlenen yöntemler ve anlamlandırılma biçimleri paradigmatik düzeyde ayrışmaktadır. Hümanistik psikoloji; özerklik, içsel motivasyon ve deneyim temelli anlam üretimi ekseninde, seküler ve varoluşçu bir insan modeli geliştirmektedir. Buna karşılık tasavvuf psikolojisi; aşkın hakikate yönelen, fıtrat temelli ve metafizik bağlılıkla tanımlanan, tevhid merkezli bir benlik anlayışı sunmaktadır. Bu bağlamda, benlik tasavvuru, zaman algısı, rehberlik biçimi, motivasyon kaynakları, toplumsal sorumluluk anlayışı ve içsel dönüşüm pratikleri gibi alanlarda iki yaklaşım arasında epistemik, ontolojik ve etik düzeyde belirgin yapısal farklar gözlemlenmiştir.

Görsel-2: ‘Model İnsan’ tasarımının farklılaşan yönleri (Tematik ağ diyagramı)

Yukarıdaki Görsel-2'de yer alan tematik ağ diyagramı, hümanistik psikoloji ile tasavvuf psikolojisi perspektifleri arasındaki yapısal ayrışma noktalarını görselleştirmektedir. Merkezde yer alan ana tema, her iki yaklaşımın "model insan" tipolojisinde öne çıkan on beş farklılık eksenine bağlanmıştır. Bu eksenler; 'yönelim, ontoloji, pratikler, benlik, motivasyon, ilişkiler, bilinç, anlam, zaman, benliğin rolü, rehberlik, sorumluluk, eğitim, psikopatoloji ve çatışma çözümü' olarak kavramsallaştırılmıştır. Görsel, nitel veri analizinde elde edilen kodların tematik kümelenmesini ve paradigmlar arası ayrışmanın kavramsal haritasını ortaya koyarak, epistemik, ontolojik ve etik düzeydeki farklılaşmaları bütüncül bir biçimde sunmaktadır.

Sonuç

İnsan doğasının çok katmanlı psiko-ontolojik yapısı, hem hümanistik psikoloji hem de tasavvuf psikolojisi perspektiflerinden değerlendirildiğinde, bireyin dönüşebilir, gelişebilir ve anlam üretebilir bir varlık olduğu temel kabulüyle açıklanmaktadır. Bu bağlamda inşa edilen "model insan" tasarımları, her iki yaklaşımda da sadece biyolojik ve davranışsal boyutları değil; bilişsel, etik, estetik ve metafizik düzlemleri içeren bütüncül bir benlik yapılanmasına dayanmaktadır.

Her iki paradigma da bireyi yüksek bilinç potansiyeli taşıyan, değer

yönelimli bir özne olarak konumlandırmakla birlikte, epistemolojik dayanakları, metafizik referansları ve gelişimsel hedefleri bakımından önemli ayrışmalar göstermektedir. Hümanistik psikoloji, bireyin içsel potansiyelini gerçekleştirmesine odaklanan seküler bir benlik modeli sunarken; tasavvuf psikolojisi, bireyin nefis dönüşümü yoluyla ilahi hakikatle bütünleşmesini hedefleyen aşkın bir bilinç inşasını esas almaktadır. Hümanistik yaklaşımda anlam üretimi, bireyin deneysel verileri doğrultusunda şekillenen otantik yaşam tercihleriyle bağlantılıdır. Tasavvufi yaklaşım ise anlamı, benliğin aşılması ve metafizik uyumun sağlanması üzerinden tanımlamaktadır; bu yönüyle kâmil insan, yalnızca kendini gerçekleştiren değil, aynı zamanda varlıkla ve ilahi hakikatle rezonansa giren bir bilinç formu olarak ele alınmaktadır.

Model insan tasarımları her ne kadar bireyin gelişim kapasitesini esas alsada, hümanistik psikolojinin özerklik, özgürlük ve etik bireysellik temelli yönelimi ile tasavvuf psikolojisinin teslimiyet, aşkınlık ve ilahi bağlılık eksenli yaklaşımı arasında yapısal farklar mevcuttur. Hümanistik paradigma, bireyin psikolojik bütünlüğünü ve anlam merkezli yaşam stratejilerini öncelerken; tasavvuf paradigması, nefis terbiyesi, zikir, sabır ve tevekkül gibi metafizik içerikli uygulamalar aracılığıyla ruhsal bütünlüğe ulaşmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda hümanistik model seküler psiko-etik bir denge arayışı sunarken, tasavvufi model ilahi hakikatle uyumlu, manevi açıdan olgunlaşmış bir benlik formu önermektedir.

Disiplinler arası semantik analizler, kâmil insan idealinin sadece bireysel etik yeterlilikleri değil; aynı zamanda teolojik sadakati, psiko-spiritüel sürekliliği ve kozmik farkındalığı içeren üst düzey bir varoluş modeli sunduğunu göstermiştir. Bu model, çağdaş bireyin yaşadığı anlam krizleri, etik parçalanmalar ve ruhsal dağılmalar karşısında güçlü bir direnç ve bütünlük kapasitesi sunmaktadır.

Sonuç olarak, bu çalışmada ortaya konan model insan tipolojisi, salt kuramsal bir çerçeve olmaktan öte; yüksek etik yönelim, derin ruhsal yapı ve gelişime açık potansiyel sunan bütüncül bir psiko-spiritüel paradigma olarak değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda aşağıdaki öneriler, modelin kuramsal derinliğinin artırılması, eğitimsel sistemlere entegrasyonu ve toplumsal düzlemde uygulanabilirliğine yönelik yapıcı açılımlar sunmaktadır:

(i) *Kuramsal model bütünlüğünün inşası*: Hümanistik psikoloji ve tasavvuf psikolojisi perspektifleri, psiko-spiritüel birleşik bir sistematiğe entegre edilerek, içsel özgürlük ilkesi ile transandantal yönelimi bütünleştiren yeni bir teorik çerçeve oluşturulabilir. Bu yaklaşım, benlik

inşası ile aşkınlık kavramlarını dikotomik değil, tamamlayıcı kategoriler olarak yeniden konumlandırma imkânı sunabilir.

(ii) *Psiko-spiritüel gelişim programlarının uygulanması*: Doruk deneyimi ve nefis mertebeleri gibi yapılar, yapılandırılmış psiko-eğitim modüllerine dönüştürülerek özellikle genç bireylerde bilişsel farkındalık, etik duyarlılık ve içgörü gelişimini destekleyen etkileşimli uygulamalara dönüştürülebilir.

(iii) *Model insan tipolojisinin eğitim müfredatına entegrasyonu*: Benlik gelişimi, anlam üretimi ve ahlaki farkındalık temelli yapıların yer aldığı model insan tasarımı, değerler eğitimi kapsamında ortaöğretim ve yükseköğretim düzeylerinde pedagojik bir içerik olarak müfredata entegre edilebilir.

(iv) *Psikoterapi yönelimlerine tasavvufi tekniklerin eklenmesi*: Zikir, murakabe, nefis muhasebesi ve riyazet gibi tasavvufi uygulamalar, özellikle varoluşsal boşluk, kimlik krizi ve içsel yönelim eksikliği yaşayan bireylerde, modern psikoterapi teknikleriyle hibrit biçimde harmanlanarak terapötik işlevselliği artırılabilir.

(v) *Manevi danışmanlık ve rehberlikte kuramsal sentez geliştirilmesi*: Danışan merkezli hümanistik yaklaşım ile hikmet temelli tasavvufi içsel rehberlik anlayışı arasında kuramsal bir sentez oluşturularak, hem seküler hem de dinsel temelli danışmanlık sistemleri için psiko-etik temelli protokoller geliştirilebilir.

245

(vi) *Benlik gelişiminin dikey-yatay haritalanması*: Nefis mertebeleri eksenindeki dikey gelişim ile özgün kimlik oluşumu merkezli yatay süreçler eş zamanlı değerlendirilerek bireyin psiko-ontolojik gelişim seyri bütüncül ve izlenebilir bir haritalama modeliyle yapılandırılabilir.

(vii) *Toplumsal reformlarda referans model olarak kullanımı*: Model insan tipolojisi, eğitim politikaları, medya içerikleri ve kamu kurumlarının değer üretim mekanizmalarında etik duyarlılık, sosyal sorumluluk ve psiko-toplumsal dengesi gözetilen bir ilke olarak referans alınabilir.

(viii) *Tematik karşılaştırmalı araştırmaların derinleştirilmesi*: İki paradigma arasındaki benzeşen ve farklılaşan yapılar, deneysel araştırmalar, alan çalışmaları ve uzunlamasına veri analizleriyle ampirik düzeyde sınanarak disiplinler arası geçerliliği güçlendirilebilir.

(ix) *Psikometrik değerlendirme araçlarının geliştirilmesi*: Etik yönelim, benlik bütünlüğü ve psiko-spiritüel farkındalık gibi alanları ölçebilecek, geçerlilik ve güvenilirlik düzeyi yüksek bir psikometrik ölçek geliştirilerek

◆ Hümanistik Psikoloji ve Tasavvuf Psikolojisi Perspektifinden 'Model İnsan' Tasarımı:
Karşılaştırmalı Semantik Analizler

hem eğitim hem de danışmanlık süreçlerine entegre edilebilir.

(x) *Model insan kavramının evrensel etik platformlara taşınması*: Tasavvufî "kâmil insan" ile hümanistik "kendini gerçekleştiren birey" modelleri, farklı kültürel ve inanç sistemleriyle diyaloga açık disiplinler arası bir bilinç arketipi olarak küresel etik platformlara taşınabilir. Böylece model insan, yerel bir kavramdan evrensel bir psiko-etik paradigma haline dönüştürülebilir.

Kaynakça

- Afrasibi, Simin – Fattahi, Zakieh. “A Comparative Study of Self-Actualization in Psychology and Islam”. *World Family Medicine Journal / Middle East Journal of Family Medicine* 15/9 (2017), 104-111. <https://doi.org/10.5742/MEWFM.2017.93104>.
- Altıntaş, Hayrani. “Din Psikolojisi ve Tasavvuf”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* 4 (1980), 171-197.
- Ayten, Ali. “Allah’ın Ahlakıyla Ahlaklanmak, Manevi Gelişim ve Olgunlaşma: Erdemleri Yaşama ve Güzel Ahlak”. İçinde *Tasavvuf Psikolojisine Giriş: Bireysel Arınma ve Güzel Ahlak*, ed. Ali Ayten – Sevde Düzgüner, 113-220. İstanbul: Sufi Kitap, 2017.
- Bardakçı, Mehmet Necmettin. “Yunus Emre ve Derviş Olmak”. *Darülfünun İlahiyat Dergisi*, Yunus Emre Özel Sayısı 32 (2021), 107-127. <https://doi.org/10.26650/di.2021.32.963319>.
- Benjamin, Elliot. “Humanistic Psychology and the Mental Health Worker”. *Journal of Humanistic Psychology* 51/1 (2011), 82-111. <https://doi.org/10.1177/0022167810363918>.
- Bland, Andrew M. – DeRobertis, Eugene Mario. “Humanistic Perspective”. İçinde *Encyclopedia of Personality and Individual Differences*, ed. Virgil Zeigler-Hill – Todd K. Shackelford, 1-11. Springer, 2020.
- Coşanay, Büşra. “Tasavvuf Düşüncesinde Seyr u Sülûk Üzerine Bir İnceleme”. *Anasay* 2 (2017), 199-216.
- D’Souza, Jeevan - Michael Gurin. “The Universal Significance of Maslow’s Concept of Self-Actualization”. *The Humanistic Psychologist* 44/2 (2016), 210-214. <https://doi.org/10.1037/hum0000027>.
- Durak, Nejdet. “İslam Düşüncesinde Etik Bir İdeal Olarak ‘İnsan-ı Kâmil’ Anlayışı”. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 7/2 (2010), 105-124. <http://www.insanbilimleri.com>.
- Düzgüner, Sevde. “Tasavvuf ve Psikoloji Işığında Nefs Terbiyesi”. İçinde *Tasavvuf Psikolojisine Giriş: Bireysel Arınma ve Güzel Ahlak*, ed. Ali Ayten, Sevde Düzgüner, 13-110. İstanbul: Sufi Kitap, 2017.
- Ecmel, Muhammed. “Sufi Ruhbilimi”. İçinde *Sufi Psikolojisi*, ed. Kemal Sayar, 116-138. İstanbul: Kapı Yayınları, 2024.
- Ergül, Necmettin. “İnsan-ı Kâmil–Güzel Ahlâk İlişkisi”. *The Journal of*

Academic Social Science Studies 35 (2015), 259-270.
<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2916>.

Hall, Duncan. *"Free Will and Autonomy: Working Towards a Metaphysically Deterministic Framework for Psychotherapy with Implications for Theory and Practice"*. Master Tezi, University of Greenwich, 2018.

Işıtan, İbrahim. "Cemal Halvetî (ö. 899/1494)'nin Etvâr-ı Seb'a Anlayışının Sûfî Psikolojisi Açısından Tahlili". *Journal of History Culture and Art Research* 6/4 (2017), 680-696. <https://doi.org/10.7596/taksad.v6i4.1064>.

Işıtan, İbrahim. "Sûfî Benliğin Temel Unsurlarına Epistemiko-Ontolojik Bir Yaklaşım". *Metamind: Journal of Artificial Intelligence and Philosophy of Mind* 3/1 (2020a), 65-76.

Işıtan, İbrahim. *Sufi Psikolojisi Yazuları 1*. İstanbul: Dîvân Kitap, 2020b.

Işıtan, İbrahim. *Sufi Psikolojisi Yazuları 2*. İstanbul: Dîvân Kitap, 2020c.

Işıtan, İbrahim. *Sufi Psikolojisi Yazuları 3*. İstanbul: Dîvân Kitap, 2024.

Işıtan, İbrahim. *Sufi Psikolojisi*. İstanbul: Dîvân Kitap, 2020d.

Karaca, Faruk. *Dini Gelişim Teorileri*. İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi 248
Yayınları, 2007.

Kayıklık, Hasan. *Tasavvuf Psikolojisi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2009.

Kuzgun, Yıldız. "Kendini Gerçekleştirme". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi* 10 (1972), 162-178.

Kuzgun, Yıldız. "Psikolojide İnsancı Yaklaşım". *Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 18 (1985), 1-17. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000001093.

Maslow, Abraham Harold. "A Theory of Human Motivation". *Psychological Review* 50/4 (1943), 370-396. <https://doi.org/10.1037/h0054346>.

Maslow, Abraham Harold. "Peak Experiences as Acute Identity Experiences". *American Journal of Psychoanalysis* 21/3 (1961), 254-262.

Maslow, Abraham Harold. "Self-Actualizing People: A Study of Psychological Health". *Personality, Symposium* 1 (1950), 11-34.

Maslow, Abraham Harold. "The Creative Attitude". *The Farther Reaches of Human Nature*, 55-68. New York: Penguin Books, 1971a.

Maslow, Abraham Harold. "The Farther Reaches of Human Nature in Theory". *The Farther Reaches of Human Nature*, 270-286. New York:

- Penguin Books, 1971b.
- Maslow, Abraham Harold. *Motivation and Personality*. 2. bs. New York: Harper & Row, 1970.
- Maslow, Abraham Harold. *Religions, Values, and Peak Experiences*. Columbus: Ohio State University Press, 1964.
- Maslow, Abraham Harold. *The Farther Reaches of Human Nature*. New York: Viking Press, 1971c.
- Maslow, Abraham Harold. *The Journals of A. H. Maslow*, ed. Richard J. Lowry, c. 1-2. Monterey: Brooks/Cole, 1979.
- Maslow, Abraham Harold. *Toward a Psychology of Being*. 2. bs. New York: Van Nostrand Reinhold, 1968.
- Maslow, Abraham Harold. *Toward a Psychology of Being*. New York: Simon and Schuster, 2012.
- Mathes, Eugene W. "Maslow's Hierarchy of Needs as a Guide for Living". *Journal of Humanistic Psychology* 21/4 (1981), 69-72. <https://doi.org/10.1177/002216788102100406>.
- Medlock, Gordon. "Authenticity as a Core Virtue in the Normative Framework of a Positive-Humanistic Psychology". *International Journal of Existential Psychology and Psychotherapy* 5/1 (2014), 50-63.
- Merter, Mustafa. *Psikolojinin Üçüncü Boyutu: Nefs Psikolojisi ve Rüyalarmın Dili*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014.
- Morgan, Hani. "Conducting a Qualitative Document Analysis". *The Qualitative Report* 27/1 (2021), 64-77. <https://doi.org/10.46743/2160-3715/2022.5044>.
- Nesefi, Azizüddin. *Tasavvufta İnsan Meselesi: İnsan-ı Kâmil*. çev. Mehmet Kanar. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.
- Peker, Hüseyin. "Tasavvuf Psikolojisi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1993), 35-52.
- Proctor, Carmel – Tweed, Roger – Morris, Daniel. "The Rogerian Fully Functioning Person: A Positive Psychology Perspective". *Journal of Humanistic Psychology* 56/5 (2016), 503-529. <https://doi.org/10.1177/0022167815605936>.
- Rogers, Carl R. "Toward Becoming a Fully Functioning Person". İçinde

Perceiving, Behaving, Becoming: A New Focus for Education, ed. W. Van Til, 21-33. Washington: Association for Supervision and Curriculum Development, 1962.

Rogers, Carl R. *Client-Centered Therapy: Its Current Practice, Implications, and Theory*. Boston: Houghton Mifflin, 1951.

Rogers, Carl R. *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy*. Boston: Houghton Mifflin, 1961.

Sağır, Cemile. "Benötesi Psikolojide Yer Bulan Tasavvuftaki Manevî Uygulama ve Ahlâkî Değerler". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9/2 (2023a), 1365-1406. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1356883>.

Sağır, Cemile. "*Tasavvuf ve Psikoloji İlişkisi: Varoluşçu İnsancıl ve Benötesi Psikoloji Kuramları Çerçevesinde (XXI. Yüzyıl)*". Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023b.

Salloum, Said A. – Khan, Rehan – Shaalan, Khaled. "A Survey of Semantic Analysis Approaches". içinde *Proceedings of the International Conference on Artificial Intelligence and Computer Vision, 2020*, ed. Aboul Ella Hassanien – Khaled Shaalan, 61-70. Cham: Springer Publishing, 2020. https://doi.org/10.1007/978-3-030-44289-7_6.

Sotillos, Samuel Bendeck. "*The Impasse of Modern Psychology: Behaviorism, Psychoanalysis, Humanistic, and Transpersonal Psychology in the Light of the Perennial Philosophy*." 60-86. PhilArchive, 2013. <https://philarchive.org>.

Tenik, Ali – Göktaş, Vahit. "Tasavvufî Düşüncede Zikir ve Zikrin Benlik İnşasına Etkisi." *Toplum Bilimleri* 8/15 (2014), 263-286.

Tokur, Behlül. "Gaye-Anlam Bağlamında Kendini Gerçekleştirmek". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2013), 149-162.

Ülken, Hilmi Ziya. "Tasavvuf Psikolojisi". içinde *Üniversite Konferansları 1944-1945*, 194-206. İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946.

Yılmaz, Ömer. "Tasavvuf Kültüründe İnsan-Dünya İlişkisi". *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 18 (2007), 191-203.

Yüce, Abdulhakim. "Tasavvufta İnsan-ı Kâmil ve Mevlânâ". *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 14 (2005), 63-75.